

ISSN 2521-6333

*Volume 4
Number 2*

2020

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number -1. June, Number -2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Akif Huseynli

Co - Editors

Kanan Bashirov

Jamil Mammadov

Editorial board

Aida Gasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Atraba Gul (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Casarat Valehov (Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan)

Elman Guliyev (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)

Emin Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Islam Huseynov (Academy of the State Customs Committee)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Kirikkale University)

Minakhanim Tekleli (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)

Maharram Gasimli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Niyammaddin Hashimov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Ruslan Abdullayev (Azerbaijan, National Academy of Science)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpınar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafaq Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2020. Volume 4, Number 2

CONTENTS

BƏDİİ MƏTNDƏ SİMVOL VƏ MOTİV

Ətrabə Gül 69

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Gülnar Əsgərova 77

"RƏHBƏR" JURNALINDA İSMİN QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİNİN YAZILIŞ VƏ OXUNUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kənan Bəşirov 82

TAPMACALARIN FUNKSIONAL-SEMANTİK STRUKTURU

Xankişi Bəxtiyar oğlu Məmmədov 88

SİNİF OTAĞINDA BƏDİİ PERSONAJLAR-İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİ XARAKTERLƏRDƏN İSTİFADƏ

Pərvinə Kərimova 99

CÜNUNLUQ KONSEPTİ

Leyla Mahmudova 105

SOMERSET MOEMİN "TEATR" ƏSƏRİNDƏ YARADICI CULİYA OBRAZI

Səvda Hüseynova 114

"ALLAH" KOMPONENTİ İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN VƏ RUS ATALAR SÖZLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYASI

Xankişi Bəxtiyar oğlu Məmmədov 120

UOT: 82.0**BƏDİİ MƏTNDƏ SİMVOL VƏ MOTİV****Ətrabə GÜL**

Bakı Mühəndislik Universiteti

egul@beu.edu.az

XÜLASƏ

Ədəbiyyatda ənənənin davamlılığını və sürəkliliyini təşkil edən amillər arasında simvol və motiv xüsusi yer tutur. Hər iki mətn komponenti ayrı-ayrılıqda öz nəzəri təyinatı və məzmunu olan anlayışlardır, hər birinin fərdi estetik funksiyaları, strukturu, mətn daxili mövqeyi, səciyyəsi vardır. Bu fərqli və fərdi səciyyələrinə rəğmən motiv və simvol bir-biri ilə sıx və qarşılıqlı əlaqəsi olan qavramlardır. Konkret bir mətn daxilində biri digərinin istifadəsini aktuallaşdırır, hər hansı motivin (və ya motivlərin) ifadəsində simvola (simvollara) ehtiyac yarandığı kimi, istənilən simvolun istifadəsinin əsasında da təhrikəedicə motiv və ya motivlər yığımı dayanır. Yəni, motiv simvolu, simvol da motivi aktuallaşdırır. Bu prosesin baş vermə mexanizminin necəliyi isə ilk növbədə simvol və motivin müstəqil terminoloji məzmunu və mətn daxili təyinatını bilməkdən keçir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, təbiət, simvol, motiv, ənənə.

SYMBOLS AND MOTIFS IN THE LITERARY TEXT**ABSTRACT**

Symbols and motives having a special place in the literature among the factors which make up the continuity and incessantness of tradition. Both components of the text are concepts that have their own theoretical purpose and content, each has its own aesthetic functions, structure, position, and characteristics in the text. Despite these different and individual characteristics, motives and symbols are closely and interrelated concepts. Within a particular text, one actualizes the use of another, just as there is a need for a symbol (s) in the expression of any motive (or motives), the use of any symbol is based on a provocative motive or set of motives. That is, the motive actualizes the symbol, and the symbol actualizes the motive. What is the mechanism of this process, first of all, depends on knowing the independent terminological content and internal purpose of the symbol and motive.

Keywords: literature, nature, symbols, motive, tradition.

СИМВОЛЫ И МОТИВЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ**РЕЗЮМЕ**

Символы и мотивы занимают особое место в литературе среди факторов, составляющих преемственность и непрерывность традиции. Оба компонента текста являются концепциями, имеющими собственное теоретическое назначение и содержание, каждый имеет свои собственные эстетические функции, структуру, положение и характеристики в тексте. Несмотря на эти разные и индивидуальные характеристики, мотивы и символы являются тесно взаимосвязанными понятиями. В конкретном тексте один актуализирует использование другого, точно так же, как существует потребность в символе (ах) в выражении любого мотива (или мотивов), использование любого символа основано на провокационном мотиве или наборе мотивов. То есть мотив актуализирует символ, а символ актуализирует мотив. Каков механизм этого процесса, в первую очередь зависит от знания самостоятельного терминологического содержания и внутреннего назначения символа и мотива.

Ключевые слова: литература, природа, символ, мотив, традиция.

Giriş

Ədəbiyyat metaforik dili, obrazlılığı, simvolik təbiəti, dərin genetik bağları ilə seçilən söz sənətidir. Ədəbiyyatın unikallığını təşkil edən amillərdən biri də onun eyni vasitələrdən dönə-dönə, təkrarən istifadə etməsinə rəğmən hər dəfə yeni yaradıcılıq hadisəsinə imza ata bilməsidir. Eyni zamanda hər dəfə imza atdığı bu yenilikləri görünməz və görünən bağlarla genetik kodlara

bağlaya bilmə qabiliyyətidir. Bu baxımdan yanaşsaq, ən modern ədəbiyyatın içində ən qədim zamanların ədəbiyyatından izlər mütləq vardır. Bu izlərin ortaya çıxmasını təşkil edən iki amil üzərində dayanmaq istərdik: simvol və motiv. Hər iki mətn komponenti ayrı-ayrılıqda öz nəzəri təyinatı və məzmunu olan anlayışlardır, hər birinin fərdi estetik funksiyaları, strukturu, mətdaxili mövqeyi, səciyyəsi vardır. Bu fərqli və fərdi səciyyələrinə rəğmən motiv və simvol bir-biri ilə sıx və qarşılıqlı əlaqəsi olan qavramlardır. Onların münasibətmexanizminin necəliyi isə ilk növbədə simvol və motivin müstəqil terminoloji məzmunu və mətdaxili təyinatını bilməkdən keçir.

Analitik **tədqiqat metoduna** istinadən, simvol və motiv ayrıca təhlilə cəlb olunur, simvol və motivin qarşılıqlı əlaqədə olması hipotezasını (fərziyyəsini) yoxlamaq üçün əvvəlcə hər iki terminlə bağlı mövcud əlaqəli faktların və məlumatların toplanılması, qiymətləndirilməsi aparılır, tədqiqat obyektini və predmeti ilə bağlı geniş müstəviyə yayılmış bilgilərin qısa icmalının verilməsinə cəhd olunur. Elmi fərziyyənin doğruluğu nəzəriyyədən əldə olunan nəticələrin konkret mətnlərdə təsdiqini tapması faktlarına əsaslanaraq isbat olunur.

Simvolun nəzəri təyinatı

Üslub rəngarəngliyi, özünəməxsus sənətkarlıq məziyyətləri, mətn poetikasının spesifikliyi və qeyri-adiliyi ilə seçilən bədii əsərlərdə simvolların hərtərəfli, obyektiv və müasir elmi meyar və prinsiplərlə öyrənilməsi zamanı ortaya maraqlı elmi mənzərə çıxır. Simvolların izahı və daşdığı məna çoxluğunun bərpasında kontekstin rolu önəmlidir. Simvollar ümumbəşəri səciyyə daşısa da, bəzən simvolun mahiyyəti milli, regional və lokal kontekstdə fərqlər ortaya çıxara bilər, konkret bir əsərin içərisində formalaşmış simvollar bu kateqoriyaya aiddir. Dini simvolların izahı dini dünyagörüşə, mifoloji simvolların izahı mifoloji dünyagörüşə bələdlilik tələb edir. Bədii simvollar isə təkcə ədəbi deyil, ədəbiyyatdan kənar bir neçə müstəvidə düşünməyə vadar edir. Simvolların dərki intuiativ tərzlə məhdudlaşa bilməz, simvolun dərki intellektual bilgi və bilginin müqayisəli şəkildə təbiiyi ilə mümkündür. Ədəbiyyatda istifadə olunan simvolların bədii olana qədər keçdiyi yola bələdlilik və hermenevtik yanaşma tələb edir. Simvolun izahında və ya açılışında dil, mədəniyyət, coğrafi şərtlər, tarixi təcrübə, milli və lokal mühit kimi şərtlər mühüm rol oynayır. İstənilən halda simvolun yarandığı mühitə və dönəmə "daxil olmaq", simvolun mifik və dini-kanonik mətnlərdəki, eyni zaman bəşəri təcrübədəki ilkin qaynaqlarını bilmək vacibdir. Bəzən eyni adlı bir simvol Şərq və Qərb kontekstinə görə fərqli məzmun kəsb edə bilər, amma bu fərq simvolun nüvəsindəki eyniliyi dağıtmır, bu simvolların təkrarlama prosesindən qaynaqlanaraq əldə edilən təcrübələrin izləridir. Gilbert Durand simvolun təkrarlama qabiliyyətini onu daha da gücləndirdiyini vurğulayaraq bildirir ki, bu təkrarlar vasitəsilə simvol mükəmməlləşir. Hər təkrar simvolun hədəfini və mərkəzini daha yaxşı şəkildə müəyyənləşdirməyə kömək edir (1, s.11).

Nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda simvola tərif verməyi və yekdil rəy əldə etməyi çətinləşdirən məqamlardan biri də simvolla terminoloji yaxınlıq təşkil edən bir sıra nəzəri kateqoriyaların mövcudluğudur. Simvolun təbiəti onu işarə, alleqoriya, obraz, metafora, imaj kimi kateqoriyalarla yaxınlaşdırır. Həmin anlayışların arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək simvolların nəzəri şərhini və təsnifatını aparmağa, mətdaxili funksionallığını təyin etməyə, aşkarlamağa kömək göstərə bilər. Simvol bir işarədir, amma burada işarə edənlə işarə edilən arasında bağlılıq yoxdur. Simvollar tarixin yaddaşına yazılmış və həmişə canlı olan arxetiplərdir. Simvolun əsas cəhəti "üstüörtülü" mahiyyət daşımasıdır. Söz və anlam arasındakı ən uzaq məsafədir.

Simvol mətnin verbal komponenti kimi əslində bir işarədir, lakin konkret bir növdür, onu digər işarəvi strukturlardan fərqləndirən ifadə və məzmunu arasındakı əlaqənin mahiyyətidir. Ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən simvol semiotik-semantik strukturu olan obraz kateqoriyasıdır. Obrazın təsnifat sırasında simvol, emblem, alleqoriya, konsept, konststrukt kimi koqnitiv-semiotik kateqoriyaları saymaq mümkündür.

Simvol və obrazın paradiqma yaxınlığı simvolun yaranmasında obraz başlanğıcının olmasındadır. Simvollar obrazlı təfəkkürün nəticəsində, işarə strukturu və metoforik prinsiplə yaranmış, sonradan qəlibləşmiş və ümumiləşmiş vahidlərdir.

Simvol və obraz arasındakı fərq barədə A.Uorren və R.Uellekin fikirləri də maraqlıdır: “Simvol bir sürəklilik və təkrarlama xüsusiyyətinə sahibdir. Qarşımıza bir dəfə metafor olaraq çıxan obraz təkrarlandığı zaman simvollaşır” (2,s.253). Məsələn, təbiət obrazı və təbiət simvolu bir-biri ilə qohumluq əlaqəsi olan, amma fərqli kateqoriyalardır. Təbiət obrazı ilə insan düşüncə və duyğuları arasında assosiativlik qurur, insanı hissələrin təbiət vasitəsilə təsviri baş tutur və bu bütün mətnə, bütün bəndə yayılan hadisəyə çevrilir. Təbiət simvolu isə mətnin açılmasında kilid rolu oynayan hadisədir, o mətnə özünü göstərir, lakin açmır, cümlələr ilə oxucunun erudisiya qabiliyyətinə güvənir, görünməyi, aşkarlanıb qavranmağı gözləyir, açılarsa mətnin sirri də çözülmüş olur və o təkcə cazibəsini deyil, həm də canlılığını, enerjisini itirir.

Simvol metaforadan daha geniş anlayışdır. Simvol sərhədsizdir, metaforanın sərhədləri var. Simvolların kökləri var və qeyri-müəyyən təcrübəyə əsaslanır. Metaforalar simvolların semantik səthidir və semantik səthi insanlığın təcrübəsinin dərinliklərindəki presemantik qatla əlaqələndirmə qabiliyyətini ikiölçülü simvol strukturuna borcludur (3, s.91). Burada simvol və metafora arasındakı fərqi müəyyənləşdirən P. Riker metaforanın sadə semantik hadisə olduğunu, simvolda isə semantik olanla semantik olmayanın birgəliyini qeyd edir, ikiölçülü strukturuna diqqət çəkir.

Simvol obraz variasiyaları yarada bilmir, çünki, o artıq mövcud olan obrazlaşmış hadisədir və dəfələrlə yenidən şərh olunmağa hazırdır. Variasiya simvolun poetik məzmununa yerləşmiş obrazın başqa simvollarla da ifadə oluna bilməsində özünü göstərir. “Hər bir simvol potensial olaraq, öz tarixi-mədəni inkişafında yeni interpretasiyalara açıqdır. Yeni mədəni kontekstdə köhnə simvollar daha geniş ideya-məzmun spektri ilə ortaya çıxır” (4) Simvol universaldır, təcrübədə yaşayan və hər zaman canlı olan təsəvvürləri ifadə edir.

Motivin nəzəri təyinatı

Motiv interdisiplinar termindir, sosioloji, psixoloji məzmunları var. Bizi daha çox ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə aid motiv maraqlandırır. Motivin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində özünəməxsus terminoloji məzmunu, əhatə dairəsi və təsnifatları var. Məsələn: mifoloji (A.N.Veselovski, Meletinski); motiv-vəziyyət (Putilov, Frenzel); motiv-hərəkət (Putilov, Trousson); motiv-obraz (kvazi-motiv) (Neklyudov); motiv xarakteristika (Putilov, Trousson, Thompson); motiv-tip (Frenzel); motiv-mənzərə (Frenzel); məkan motivi (Frenzel, Baxtin); psixoloji motiv (Frenzel) və s¹. Bu müxtəlifliyi yaradan səbəb isə motiv və mətn arasındakı əlaqənin tipi, motivin funksionallığı, estetik vəzifəsi və s. kimi amillərdir. Motivin terminoloji məzmunu ilə bağlı Rus və Qərb

¹ ətraflı bax: E. M. Мелетинский. Поэтика мифа. М., 1976, Веселовский, А. Н. Историческая поэтика. Л., 1940, E. Frenzel. Motive der Weltliteratur // Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte. Stuttgart, 1992, S. Thompson. Motif-Index of Folk Literature, Vol. 1–6. Copenhagen, 1955–1958, С. Ю. Неклюдов. О некоторых аспектах исследования фольклорных мотивов // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Л., 1984. с. 221–229, Путилов, Б. Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору: Сб. ст. В память В. Я. Проппа. М., 1975. С. 141–155, М.М.Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975, . Trousson ‘Un probleme de literature comparee: Les etudes de themes. Essai de methologie’, 1965.

ədəbiyyatşünaslığının mövqeyi müəyyən mənada üst-üstə düşür, fransız İngilis-Amerika terminoloji ənənələrində “motif”, alman dilli nəzəriyyədə “motiv” kimi təqdim olunan bu anlayış barəsində ruscillli ədəbiyyatşünaslıq və folkloristikanın öz qənaətləri vardır. Bu məqamda ingilisdilli ədəbiyyatdakı “motive” kəlməsini fərqləndirmək lazımdır, çünki, bu artıq psixoloji məzmunu olan anlayışdır. İngilis dilində “motive” şəklində yazılan motivin konteksti fərqlidir, daha çox psixolojidir, hər hansısa akta təhrikedici səbəb mənasında işlədilir, məsələn, cinayət motivi, qısqanclıq motivi və s.

Motivin semantik bütövlüyü mifoloji araşdırmaların diqqət mərkəzində dayanan məsələlərdəndir. A.N.Veselovski “Süjetlərin poetikası” (1940) əsərində motivləri bir-biri ilə əlaqəsi olmayan müxtəlif ibtidai qəbilələrdə oxşar həyat şəraitində yarana biləcək ən sadə düstur-formullar kimi xarakterizə edir: “*Motiv dedikdə, ibtidai insanların məişət müşahidələrinin və primitiv, ilkin şüurlarının tələbinə cavab kimi yaranan sadə, lakin tam əhvalat başa düşülməlidir*” (6, s.300).

Motivin strukturunda hadisəvi formulu görür, bu ona motivlə süjeti əlaqələndirməyə imkan verir. A.N.Veselovskinin fikrincə, motiv “ən sadə təhkiyə vahidi”, süjetin semantik cəhətdən bütöv bir elementi, artıq bölünməyən “hüceyrəsidir” Məsələn: irs uğrunda qardaşlarla mübarizə, qız uğrunda mübarizə, günəşi oğurlamaq. İ.V.Silantıyev bunu belə izah edir: “motiv söz kimidir, onun semantik bütövlüyü morfemlərə təsadüfi parçalanmasına mane olur” (5, s. 17).

A.N.Veselovskinin “Süjetlərin poetikası” əsərində motiv barədə mülahizələrində onun semantik bütövlüyü əsas əlamət kimi götürülür. Motiv əsas əlaməti kimi onun bölünməzlik xüsusiyyətindən bəhs olunur, semantik bütöv kimi nəzərdən keçirilir. Veselovskiyə görə motiv bir formuldur, bu formullar ilkin cəmiyyətlərdə insanın təbiətə dair suallarının cavabıdır, insanın təbiət qarşısındakı güclü, mühüm və təkrarlanan təəssüratlarının qısa düsturudur. Motiv əsas əlaməti təküzlü sxematizmə malik olmasıdır. Miflərin və nağılların parçalanmayan elementləri motivdir” (6, s.494). Motiv ən kiçik təhkiyə vahididir, ibtidai şüurun və əqli müşahidənin müxtəlif tipli suallarına cavab verir (6, s.500).

A.N. Veselovskidən sonra, rus tədqiqatçısı A.L.Bemin motivin semantik potensialı ilə bağlı araşdırmaları ortaya çıxır, motivin törədici qabiliyyəti, semantik invariant və variantlılığı tədqiqat obyektinə çevrilir, məlum olur ki, motiv genişləyər, mürəkkəbləşər bilər və bu proses o süjetə çevrilənədək davam edir (5, s. 20).

Beləliklə, folklorşünaslıq və müqayisəli-tarixi ədəbiyyatşünaslıqda motiv transhistorik bir fenomen kimi qəbul edilir, yəni fərqli xalqların mətnlərində, fərqli tarixi dövrlərdə eyni və ya çevrilmiş formada (invariantvə ya variantlarda),eləcə də digər motivlərlə birləşmiş şəkildə qarşımıza çıxa bilər. Motiv özünü yaradıcılıq aktı deyil, lakin, motivlərin mətnə birləşməsi onların yaradıcı gücünü ortaya çıxarır, mətnin yaradılması aktında iştirak etməsini təmin edir.

Motivlər bəşəriyyətin yaradıcılıq aktının əsasında dayanan düstur-formullar kimi nəzərdən keçirilir. Nəzəriyyədə belə bir fikir var ki, əslində hər yaradıcılıq aktı ilə məşğul olan istənilən şəxs ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari motivlərə müraciət edir, şüur və təhtəl-şüurdan qopub gələn bu motivlər mətn daxilində birləşir, mətnin tematik-struktur bütövlüyünü təmin etmiş olurlar. Motivlərin konkret bir mətn daxilində düzümündən süjet əmələ gəlir. “Veselovskinin fikrincə, yazıçı fantaziyasının yaradıcı aktı gerçək və ya xəyali bir yaşamın “canı rəsmləri” ilə təsadüfi bir oyun deyildir. Yazıçı motivlər əsasında düşünür və hər motiv qismən genetik, qismən də tarix boyunca tədricən ortaya çıxan sabit mənalar yığınının malikidir.” (7, c.204). Motiv bətnində daşdığı genetik yaddaş istər-istəməz onu özündən əvvəlki mətnlərə müxtəlif tipli əlaqələr qurmasına səbəb olur. Müasir mətnlərdə bəzən qarşımıza invariant şəkildə çıxa bilən motivlərlə yanaşı, müxtəlif variantlarda əsas, ana formulla əlaqəli motivlər də çıxa bilər.

O. M. Freydenberqin "mifoloji süjet" konsepsiyasında isə motiv və personaj vəhdətdə təqdim olunur, alimin fikrincə, motivlər personajlarda stabilləşir, personajın morfologiyasında süjet motivlərinin morfologiyası gizlidir, motiv əslində süjet sxemlərin obrazlı interpretasiyasıdır (8, s.221-221).

O. M.Freydenberq obrazlılıq anlayışının üzərində dayanaraq motivin estetikliyi ideyasından çıxış edirdi. Bu yanaşma onu A.N.Veselovski ilə yaxınlaşdırırdı, belə ki, sonuncuya görə də motivin əsas əlaməti – obrazlı təküzlü sxematikliyidir.

Növbəti tədqiqatlarda motiv və funksiya kateqoriyaları çərçivəsində yeni elmi mülahizələr özünü göstərdi. Ümumi rəyə görə, motivin invariantlılığı və variantlılığı bədii-estetik funksionallığı ilə birbaşa bağlıdır. A. N. Veselovskidən fərqli olaraq, Vladimir Propp məhz motivin funksionallığı nöqtəyi nəzərindən təhlillər aparır. Məlumdur ki, alim bütün nağılları əhatə edəcək 31 funksiya müəyyənləşdirmişdir. V.Y.Proppun "Nağılların morfologiyası" (1928) əsərində sehrli nağılın süjet-kompozisiyası mükəmməl təsvir edilib və bu mükəmməlliyə nağıl süjetləri hissələrinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təhlili də daxildir. Sehrli Rus xalq nağıllarını araşdırarkən onların, mövzu müxtəlifliyinə baxmayaraq dəyişməyən ortaq quruluşa sahib olduqlarını aşkarlamış V. Propp araşdırdığı nağıllarda mövzu və insan müxtəlifliyinə baxmayaraq, məhdud sayda funksiya müəyyən edir. V. Propp araşdırdığı nağıllarda 31 müştərək motiv- funksiya müəyyən edir. Bu funksiyalar, nağıllarda, ikitərəfli ziddiyyətlər (toqquşma - qələbə, qadağa - qadağanın pozulması, izlənmə - yardım, cəzalandırma - evlənmə və s) formasında görünür. Məqalənin tədqiqat predmeti və obyektindən çox uzaqlaşmamaq üçün Proppun təsnifatına geniş şəkildə toxunmur, qeyd etməklə kifayətlənirik ki, motiv-funksiya məsələsində funksiyaların ardıcılığı dəyişməz, çünki, hadisələr sisteminin necə öz qanunları varsa, bədii nəqlin də buna oxşar qanunları var (bax, 9).

B. N. Putilova görə motiv təkcə süjetin konstruksiyasını quran komponent, onun tərkib hissəsi deyil, eyni zamanda süjetin inkişafını müəyyənləşdirir və təyin edir. Motivin modelləşdirici funksionallığı var, bir-biri qarşılıqlı əlaqəli şəkildə hərəkət edən motivlərsüjetin dinamik inkişafına səbəb olur, bir-biri ilə intriqaya girərək birbaşa süjetin yaranmasında təhrikedici funksiya daşıyırlar (10, s.149). İ.V.Silantyev motivin bu predikativ təbiətinə - süjeti hərəkət etdirmə qabiliyyətinə diqqət çəkərək yazır: "... mesajı genişləndirən predikat kimi nitqi bütöv bir şəkildə "təşviq edir", eyni zamanda motiv hadisələrin inkişaf perspektivini müəyyənləşdirərək təhkiyəni "hərəkətə keçirir". (5, s. 79). Motiv sözünün italyanca "motivus" (hərəkət, hərəkət etmək) kəlməsindən törəməsi də bu məqamda özünü doğruldur (10). Putilovun motiv-hərəkət, motiv-vəziyyət paradıqması təhkiyənin qurulma planında və formalaşma aktında motivin funksionallığına yönəlib, təhrikedici potensialını aşkarlayır. Bu aspektdən motiv narratoloji tədqiqatların predmetinə çevrilir, mətnin strukturunun müəyyənləşməsindəki rolu diqqət mərkəzində olur.

Simvol və motivin qarşılıqlı əlaqəsi

Göründüyü kimi, simvol və motiv nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda öz ciddiliyini qoruyan, maraqlı, aktual və lazımi kateqoriyalar kimi kifayət qədər geniş şərh spektrinə malikdir. Hər biri haqqında yüzlərlə tədqiqatlar aparılıb, aparılmağa davam edir. Çünki, həm simvol, həm də motiv daima yaşadırlar, bütün dövrlər üçün keçərli gücə malikdirlər. Zamanla dəyişimə uğraya bilir, yeni regional, coğrafi, kulturoloji çalarlar əldə edə bilirlər, amma bütün hallarda ənənədən qopmur, əksinə, ənənənin davamediciliyini təmin edən bədii komponent kimi dönə-dönə özlərini təsdiq edə bilirlər. Məsələn, ölümsüzlük axtarışı motivi, qaçınılmaz tale motivi, nakam

sevgi motivi, yeraltı dünyaya səyahət motivi, xeyir və şərin qarşılıqlı motivləri və.s. istər keçmiş mətnlərdə, istərsə də ən müasir mətnlərdə bədii təfəkkürün alt düsturları kimi daim oyaqdırlar. Bu motivlərin keçmişdən bugünə invariant və variant şəkillərdə təkrarlanması simvolları da aktuallaşdırır.

Ölümsüzlük motivinin ilk rast gəldiyi mətn hələ ki, "Gilqamış" dastanıdır. Dostu Enkudunu itirən Gilqamışözünün də nə vaxtsa ölümlə üzləşəcəyi təhlükəsini sezir, narahat olur. Gilqamışın (və ya Bilqamışın) gücü Sidr meşəsindəki Humbabarı məhv etməyə, göylərdən enib gələn buğanı vurub yıxmağa, şirlərlə döyüşdə qalib gəlməyə yetsə də, ölüm qarşısında bütün insanlar kimi aciz qalmışdı. Fiziki qüvvənin ona kömək edə bilməyəcəyini duyan qəhrəman ölümdən xilas olmaq üçün müxtəlif variantlara əl atmalı olur. Belə ki, Bilqamış ölümsüz həyat sorağı ilə səyahətə çıxır, o səyahət zamanı rastlaşdığı hər kəsə öz məqsədini açıb söyləyir.

Ölüm məni qorxudur, qoymur dayanım rahat,
Tapa bilərəmmi mən görən əbədi həyat? (11, s.67)

Gilqamışın (və ya Bilqamışın) ölümsüzlük axtarışının mənasız və nəticəsiz olduğunu bildirirlər:

"Sən hara can atırsan, gəzsən də kainatı,
Heç vaxt tapa bilməzsən axtardığın həyatı!
Tanrılar xəlv eyləyib insanı yaradanda,
Ölümü insan üçün buyurmuşlar onlar". (11, s.77)

Gilqamış bütün inadkarlığı ilə öz səyahətinə davam edir, ölümsüzlüyün çarəsi olan yaşam bitkisini (yaşam bitkisi burada simvoldur, ölümsüzlüyü rəmzləşdirir) tapır, lakin bitkini sona qədər qoruya bilmir, ilan bu bitkini oğurlayır, cavanlaşır, qabığını dəyişir. Dünyaya məlum olan hələləlik ən qədim mətn "Gilqamışın" ölümsüzlük axtarışı motivi ondan sonra bəzən tək, bəzən də başqa motivlərlə birgə dünya ədəbiyyatının süjetlərindən boylanmağa davam edir. Müasir dünya elmi fantastika janrındakı əsərlərdə belə ölümsüzlük iksiri, kimyəvi məhsulların tərtibi kimi fantastik görünən axatışlara rast gəlirik, buna səbəb motivin eyniliyidir. Şərq və Qərb mətnlərinin bir xətdə birləşdirməyə vadar edən məhz belə paradigmalardır, çünki, motiv transhistorik səciyyə daşıyır, gəzərgidir. Motiv universal səciyyə daşıyır, amma o milli kimliyə bürünməyi bacarır, milli kimliyin motivə biçdiyi forma və şəkli də tez mənimsəyir. Tahir Nəsimin verdiyi bu ümumiləşdirməyə baxaq: "Ural-altay xalqlarının ictimai-mədəni həyatları ilə mifoloji Dastanlarda Gilqamışın ölümsüz əcdadı Utnapiştumu axtardığı zaman və "Alpamış"ın altay mətnində Alıp Manaşın həlak olmuş silahdaşlarının qisasını almaq üçün çıxdığı səyahətdə yolda qarşılaşdıqları çətinliklər eynidir. Qəhrəmanların hər ikisi də çətin maneə kimi dənizlə, çayla rastlaşır, gəmidən istifadə edir, ağsaqqal müdrik qocalardan məsləhət alır, yuxuya gedib çətin vəziyyətə düşürlər. Sıralanan süjet, motiv genetik-tipoloji cəhətdən zamanın təsirindən yayınaraq "Alpamış"da da özünü qoruyub saxlayıb. Digər motiv "ölümsüzlük axtarışı" "Gilqamış"dan fərqli olaraq "Koroğlu"da "dirilik suyu" səviyyəsində nisbətən aşınmaya uğrayıb. Həm də motivin məzmununda yer dəyişmə yaranıb. "Gilqamış"da əcdad ölümsüzləşir, Şimali Azərbaycan "Koroğlu" mətnində gənc nəsil "dirilik suyu" ndan içə bilir" (13, s.13).

Ölümsüzlük motivi öz əhatə dairəsinə yüzlərlə, minlərlə əsər yığa bilər. Burada məqsəd motivin təzahür forma və şəkillərinin müqayisəsi deyil, motivin simvolu, simvolun motivin aktuallaşmasını tələb edən mexanizmini görməkdir. Dünya ədəbiyyatına nəzər salanda, ölümsüzlük motivi ilə bağlı konkretləşmiş, özlüyündə ölümsüzlüyü ifadə edən simvollar

formalaşdığını görə bilərik. Bəşər övladının ölümsüzlük axtarışının yaşı özü qədər qədimdir. İnsan dünyaya istər mifik, istər dini, istərsə də fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən baxsın, ölümsüzlük onu hər zaman düşündürən məsələ olmuşdur. "Ruhun ölməzliyi", "öldümdən sonra dirilmə", "öldümdən sonrakı həyat", "ölümsüz olmaq arzusu" və s. kimi anlayış və ibarələrin varlığı insan düşüncəsinin psixoloji həqiqətidir. Çünki, "yaşamaq istəyi" insanın ən dərin və ən güclü arzusu və instinktidir. İnsan öz həyatının məhdudluğuna keçmişdən bugünə reaksiya verməyə davam etmiş və gələcəkdə də davam edəcəkdir. İnsan ölümsüzlüyün qaynağını hər zaman təbiətdə axtarmışdır, təbiət, torpaq yenilənən, təzələnən mahiyyəti ilə insanın təhtəlsüurunda əbədiyaşarlığın rəmzlərinə çevrilmiş, əbədi yaşamın sirlərinin təbiətdə gizləndiyinə dair dərin və güclü inanclar formalaşmışdır. Ölümsüzlük axtarışı motivinin aktual olduğu mətnlərdə, alma, göbələk, üzüm kimi bitkilərin, abi-həyat, həyat ağacı kimi təbiət elementlərindən qaynaqlanan ünsürlərin simvollaşması bu baxımdan təsadüfi səciyyə daşımır.

Məsələn, yunan mifologiyasında şəfa tanrısı Eskulap Meduzanın (Qorqonanın) boğazındakı qanı içir, belə ki, İlahə Afina Qorqon canavarı ölərkən bədəninə axan qanı toplayıb Eskulapa verir, sağ tərəfindəki damarlar zəhərli qana, sol tərəfdəki damarlara isə şəfali qana sahib imiş. Eskulap bu şəfali qanla ölümləri diriltməyə gedir (14,s.64-65). Növbəti bir nümunə Uzaq Şərq mifologiyasında qarşımıza çıxır. Çin miflərinin birində Atlas tsbağalarının qoruduğu müqəddəs adaların birində "Ölümsüzlük göbələyi" yetişdirildiyindən bəhs olunur. Bu göbələk yaşayanların ömrünü uzadır, ölümləri isə dirildir. Əfsanəyə görə, quzğunlar adadakı göbələkləri daşıyıb savaşa ölən əsgərlərin cəsədlərinin üstünə tökürlər, üç günün ölüsü olan əsgərlər dirilir. Göründüyü kimi, ölümsüzlük motivi ölümsüzlük simvolu ilə (burada, göbələklə) kəşifir (15, s. 149-150). Makedoniyalı İsgəndərin abi-həyat axtarışı ilə bağlı bütün mətn variasiyalarının kökündə də ölümsüzlük motivi dayanır, dirilik suyu yaşamın əbədiliyini rəmzləşdirir. İslamın qəbulundan sonra Ərəb, Fars və Türk millətlərinin dini və qeyri-dini ədəbiyyatında Xızır, Xızır-İlyas, abi-həyat kimi qavramlar və bunlarla get-gedə zənginləşən mifoloji hekayələr yaranmış, dirilik suyu divan ədəbiyyatının əsas rəmzlərindən birinə çevrilmişdir.

Nakam sevgi motivinin aktual olduğu mətnlərdə müvafiq olaraq məhəbbət simvolları da öz yerini tapır. Təbii ki, bu tip məhəbbət hekayələrinin mifləşməsi prosesini təmin edən arxetiplərdir, sxem-formullar doldurulur, nəsillərdən nəsillərə ötürülür, amma ilkin başlanğıcda ehtiva etdiyi qayə qalır. Nakam sevgi motivindən törəyən hekayələrə 1596-cı ildə "Romeo və Cülyetta"nın müəllifi V.Şekspir "ulduzların ayırdığı aşıqlar (ingiliscə, star-crossed lovers)" adını verir. Bu aspektdən yanaşdıqda, "Leyli və Məcnun" əfsanəsi qədim roma mifologiyasında "Piram və Fisba", "Hero və Leander", orta əsrlər fransız ədəbiyyatında "Tristan və İzolda", çin mifologiyasında "Kəpənək sevgililər", Qərb ədəbiyyatında "Romeo və Cülyetta", və s. bu kimi müqəddəsləşmiş məhəbbət modelləri ilə eyni paradigmaya daxil olur. Bu əsərlər arasındakı oxşarlıqların izahı da eyni motivdən törəmə qabiliyyətlərinə bağlıdır. Ülvi sevgi, aşıqın sevgiliyə sədaqəti, ətrafda narazılıq doğuran məhəbbət, aşıqların birinin və ya hər ikisinin ölümü, ölümün belə onları ayırmaması, öldümdən sonrakı aləmdə onların qovuşmasına inam həmin sevgi hekayələrinin "romantik sevgi arxetipləri" və ya "star-crossed lovers" (ulduzların ayırdığı sevgililər) adı altında birləşməsinə səbəb olur. Romeo və Cülyetta, Tristan və İzolda, Leyli və Məcnun kimi aşıqların əzablı ayrılıqlarına son qoyan yolun ölüm olduğundan bəhs edərkən J.R.Haule hər üç əfsanədə aşıqların ölüm vasitəsilə qovuşmasının əyani sübutu olaraq aşıqların öldümdən sonra ya bir qəbirdə, ya da yanaşı qəbirlərdə olmaları, eyni zamanda qəbirləri birləşdirən hər hansı bir simvol-detaldan (qızılıgül kolu) istifadə edilməsi kimi məqamlara diqqət çəkir (16, s.26).

Nakam sevgi və ya ulduzların ayırdığı sevgililər motivində adətən güllər, quşlar, müxtəlif rənglər, xüsusilə qırmızı və qara, ilin fəsilləri, Ay və Günəş və s. simvolik anlam qazanır, daha doğrusu simvollaşaraq eyni motividən törəyən hekayələrə estetik məzmun və obrazlılıq qazandırır, mətnlərin daha dərin semantik səthlərdə yerləşməsinə təmin edirlər.

Nəticə

Konkret bir mətn daxilində motiv simvolu, simvol da motivi aktuallaşdırır. Bunun səbəblərindən biri də hər bir simvolun "hekayəsinin" altında motiv formulunun dayanmasıdır. Digər tərəfdən motivin özünü təkrarlama xüsusiyyəti hər dəfə ətrafına oxşar element və ünsürləri toplamağı sevir. Məsələn, xeyir və şər motivində qara və ağ rənglərin, sevgi motivində gül və bülbülün simvolik yükü artır. Bu cür nümunələrin sayı kifayət qədərdir. Əsas məsələ, bədii mətnin formalaşmasında bu iki komponentin qarşılıqlı rolunu görmək və təyin etməkdir. Ayrı-ayrılıqda müstəqil məzmun malik simvol və motivin mətnin yaranma prosesindəki qarşılıqlı iştirakının xarakteristikasını, mexanizmin özünü aşkarlamaqdır, çünki, bu cür yanaşma mətnin şərhində və dərkində önəmli yer tutur.

Simvolik düşüncə idrakın xüsusi formasıdır, yaşı insanlığın yaşı qədər qədimdir, kökləri ibtidai insanların primitiv dünyagörüşünə qədər gedib çıxır, eyni zamanda simvolik düşüncə müasir bədii təcəssümün əsas metodoloji qaynağıdır. Simvolun nəzəri təyinatında mahiyyətindən irəli gələn müəyyən dolaşıqlar özünü göstərir, bəzən simvola xas xüsusiyyətlər metafora, işarə, obraz, eləcə də motiv anlayışlarının terminoloji sahəsində axtarılır, bəzən də əksinə. Təqdim olunan məqalədə analitik təhlil yolu ilə simvolun spesifikliyi araşdırılır, belə bir nəticəyə gəlinir ki, simvol və motiv arasındakı yaxınlaşmanın səbəbkarları təkrarlılıq, invariant və variantlılıq, ənənə ilə sıx bağlılıq kimi amillərdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Durand, Gilbert, Sembolik İmgeleme, çev: Ayşe Meral, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
2. Wellek Rene, Warren Austin. Theory of literature. London: Penguin Books, 1993, 375 pp
3. Ricoeur Paul. Yorum Teorisi. Söylem ve Anlam. İstanbul, Paradigma, 2007, 144 s
4. Парамонова В.А. Проблемы интерпретации знаков и символов в процессе кросс-культурного взаимодействия http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/32476/1/klo_2015_49.pdf
5. Силантьев И. В. Поэтика мотива / Отв. ред. Е. К. Ромодановская. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 296 с
6. Веселовский, А. Н. Историческая поэтика. Л., 1940.
7. Целкова, А. Н. Мотив // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. М., 1999. С. 202—208.
8. О. М. Фрейденберг. Поэтика сюжета и жанра / Подгот. текста и общ. ред. Н. В. Брагинской. М., 1997.
9. Морфология сказки. Изд. 2-е. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1969. 168 с.
10. Путилов, Б. Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору: Сб. ст. В память В. Я. Проппа. М., 1975. С. 141—155.
11. [https://www.etymonline.com/word/motif#:~:text=motif%20\(n.\),%22to%20push%20away%22](https://www.etymonline.com/word/motif#:~:text=motif%20(n.),%22to%20push%20away%22).
12. "Bilqamis" dastanı. Gəndlik. Bakı 1985.
13. Nəsim Tahir. Türk epik ənənəsi və "Qeser" dastanı. 5719.01-Folklorşünaslıq ixtisası üzrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2016, 31 s.
14. Erhat, E. Mitoloji Sözlüğü İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014
15. Donald, A. Mackenzie. Çin ve Japon mitolojisi. İstanbul, İmge Yayın evi, 1995.
16. Haule John Ryan. Romantic Love and the Love of God/Divine Madness. Archetypes of Romantic Love. Fisher King Press. 2010

UOT: 81`36

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

GÜLNAR ƏSGƏROVA

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Baku Engineering University
guasgarova@beu.edu.az*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələrinin tədqiqi tarixinə nəzər salınır, durğu işarələrinin funksiyalarından bəhs olunur. Müəllif bu araşdırmada Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələri ilə bağlı yazılmış olan mühüm qaynaqları nəzərdən keçirilmiş, bu sahə ilə bağlı yazılan kitab və monoqrafiyaları hərtərəfli təhlil etmiş, punktuasiya ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan nəzəri fikirlərə subyektiv münasibətini bildirmişdir. Məqalədə xüsusi qeyd olunmuşdur ki, indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində punktuasiya ilə bağlı bir neçə kitab və monoqrafiya nəşr olunmuşdur. Həmin əsərlərdə Azərbaycan orfoqrafiyasında punktuasiyanın nəzəri problemləri, tətbiq sahələri, işlənmə məqamları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, durğu işarələri, punktuasiya, tədqiq, problem

ISSUES OF RESEARCH OF PUNCTUATION MARKS IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

Abstract

The article analyzes the history of the study of punctuation in Azerbaijani linguistics, discusses the functions of punctuation. In this research, the author reviews the important sources on punctuation in Azerbaijani linguistics, comprehensively analyzes the books and monographs written in this field, and expresses his subjective attitude to the existing theoretical views on punctuation in Azerbaijani linguistics. It is noted in the article that several books and monographs on punctuation in Azerbaijani linguistics have been published so far. In these works, the theoretical problems of punctuation in Azerbaijani orthography, areas of application, and points of development are analyzed.

Keywords: Azerbaijani linguistics, punctuation, punctuation, research, problem

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история изучения пунктуации в азербайджанском языкознании, рассматриваются функции пунктуации. В этом исследовании автор рассматривает важные источники по пунктуации в азербайджанском языкознании, всесторонне анализирует книги и монографии, написанные в этой области, и выражает свое субъективное отношение к существующим теоретическим взглядам на пунктуацию в азербайджанском языкознании. В статье подчеркивается, что к настоящему времени опубликовано несколько книг и монографий по пунктуации в азербайджанском языкознании. В этих работах анализируются теоретические проблемы пунктуации в азербайджанской орфографии, области применения, точки развития.

Ключевые слова: азербайджанская лингвистика, пунктуация, пунктуация, исследование, проблема.

XIX əsrə aid Mirzə Məhəmməd Əfşarın "Fənni-sərfü nəhvi-türki" adlı qrammatika əsərində durğu işarələrindən ilk dəfə olaraq geniş istifadə edilmişdir. Əsəri tədqiq edən Vahid Adilov yazır ki, məlum olduğu kimi, ərəb dilində və ərəb əlifbası ilə yazılmış klassik mətnlərdə durğu işarələrindən istifadə edilmirdi. Azərbaycan dilində yazılmış klassik mətnlərdə cümlələrin sərhədi bir sıra hallarda nəbati ornamentlərlə müəyyənləşdirilirdi. XIX əsrin ortalarında M.Kazımbəy, M.F. Axundzadə və b. əsərlərində bəzi durğu işarələri görünməyə başlasa da, bu prosesin ardıcıl və sistemli şəkil alması həmin əsrin 70-ci illərinə, "Əkinçi" və xüsusilə də, "Kəşkül" qəzetlərinin nəşri ilə bağlı dövrə təsadüf edir. M.Əfşarın əsərində də durğu işarələrinə geniş yer verilmişdir.

Əsərdə müasir dilimizdə işlənən, demək olar ki, bütün durğu işarələrinə: nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, mötərizə, qoşa nöqtə, dırnaq işarəsi, sual işarəsi, üç nöqtə və s. təsadüf olunur (1,s.41-42).

Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələrindən ilk dəfə ətraflı şəkildə Bəkir Çobanzadə və Fərhad Ağazadənin birgə müəllifliyi ilə 1930-cu ildə nəşr olunan "Türk qrameri" əsərində bəhs edilmişdir. Həmin əsərdə "İmla" və "Durğu işarələri" bəhsini Fərhad Ağazadə yazmışdır. Fərhad Ağazadə "Türk qrameri" əsərində durğu işarələrinin yazılı nitqdə xüsusi əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmişdir (8 ,s.194-195).

Fərhad Ağazadə bildirir ki, durğu işarələrini işlətmək məsələsində hər yazıçının özünəməxsus bir səliqəsi olsa da, bütün bu səliqələrin hər biri qramerdə bulunan durğu qanunlarına tabel olmalıdır. Ancaq bu qanunlar Avropa dillərində çoxdan qərarlaşmışsa da, türk dilində, xüsusən, Azərbaycan ləhcəsində hələ layiqincə mənimsənilməmişdir. Hətta Sabir, Səhhət kimi məşhur şairlərin əsərlərinə diqqət edilsə, orada durğu işarələri ya işlədilməmiş, ya da başqaları tərəfindən, məsələn, ya da həmin şairlərin əsərlərini nəşr edən idarələr tərəfindən işlədilmişdir (8 ,s.196). Fərhad Ağazadənin həmin məlumatı bir daha təsdiq edir ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan şair və yazıçıları öz əsərlərini yazarkən durğu işarələrindən istifadə etməmişlər. Beləliklə, bütün dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da durğu işarələrinin tətbiqi, ilk növbədə, mətbəə ilə bağlı olmuşdur.

İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində Fərhad Ağazadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Zərifə Budaqova, Afad Qurbanov, Əziz Əfəndizadə, İsmayıl Məmmədli, Qəzənfər Kazımov, İlkin Əsgəroğlu durğu işarələri ilə bağlı monoqrafiyalar yazmışlar. Əzəl Dəmirçizadə özünün araşdırmalarında bəzi durğu işarələrinin mahiyyətindən və funksiyalarından ətraflı bəhs etmişdir.

Musa Adilov yazır ki, durğu işarələrinin vəzifəsi nitqin mənacə üzvlənməsini (məna hissələrini) göstərməkdən, habelə bu nitqin sintaktik quruluşu və ritmik -melodik xüsusiyyətlərini əks etdirməkdən ibarətdir (2, s. 137).

Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələri problemi ilə ardıcıl məşğul olan alimlərdən biri professor Zərifə Budaqova olmuşdur. Onun Rəsul Rüstəmovla birlikdə yazdığı "Azərbaycan dilində durğu işarələri" kitabında durğu işarələrinin tətbiqi və funksiyaları haqqında məlumat verilmişdir. Eyni zamanda, Zərifə Budaqova bu mövzu ilə bağlı bir neçə sanballı məqalə yazmışdır.

Professor Zərifə Budaqova 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilində durğu işarələri" kitabında durğu işarələri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. O yazır ki, durğu işarələri yazıda yalnız qrammatik ayrılmaya xidmət etmir, ifadə və cümlənin emosional – ekspressiv rəngarəngliyini təzahür etdirir. Məsələn, üç nöqtə, sual, nida işarələri, mötərizə, dırnaq – bunlar hamısı rəngarəng nitqi təsvirdə, hiss-həyəcanı, danışığıdakı müxtəlif əlamətləri, psixoloji xarakteri, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə işlədilir. Zərifə Budaqova durğu işarələrinin yazıdakı önəmini xüsusi qeyd edir. O bildirir ki, durğu işarələri fikrin başa düşülməsində, yazının düzgün, ifadəli tələffüzündə çox mühüm və əhəmiyyətli qrafik vasitədir. Bunları yerində işlətmədikdə fikirdə dolaşlıq yaranır, şifahi nitqlə yazılı nitq arasında məzmun eyniliyi pozulur (5, s.3). Zərifə Budaqova Azərbaycan dilində nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, tire, dırnaq işarələrini tətbiq olunduğu məqamlara diqqəti yönəltdi, hətta durğu işarələrinin yanaşı işlədilməsi məqamlarına da toxunmuşdur.

Əbdülzəl Dəmirçizadə 1984-cü ildə nəşr olunmuş "Müasir Azərbaycan dili" əsərində apastrof işarəsi, defis işarəsi və orfoqrafik mahiyyəti, nöqtə işarəsindən orfoqrafik istifadə

məsələlərinə toxunmuşdur. Məlumdur ki, apastrof işarəsinin uzun müddət Azərbaycan yazısında işlədilməsi ərəb mənşəli sözlərin istifadəsi ilə bağlı olmuşdur. Apastrof işarəsi həm sait hərflərdən, həm də samit hərflərdən sonra qoyulurdu. Samit hərflərdən sonra apastrof işarəsi heca bölümünü, sait hərflərdən sonra isə uzun tələffüzü bildirirdi. Hal-hazırda latın mənşəli Azərbaycan əlifbasında həmin işarədən istifadə olunmur. Müqayisə üçün göstərək ki, müasir türk yazısında kesme işareti adlanan analoji qrafemdən xüsusi isimləri ayırmaq üçün istifadə olunur. Müasir ingilis yazısında da bu tipli işarədən müəyyən məqamlarda istifadə olunur. Ərəb yazısında hərəkətə, tənvin, təsdid adlanan işarələrdən istifadə edilir və s. Yəni analoji qrafemlərdən müxtəlif sistemli dillərin yazı sistemində oxşar və fərqli məqamlarda istifadə edilir.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə defis işarəsinin orfoqrafik mahiyyəti haqqında məlumat verərək yazır ki, durğu işarələrində məzmun daha çox istiqamətləndirici mahiyyət daşıdığı halda, defis işarəsi sözün quruluş vahidlərinin yazıya köçürülməsi ilə bağlı olan şərt qrafik mahiyyətli bir işarədir. Bununla belə, defis sözün və ya onun ayrı – ayrı hissələrinin düzüst anlaşılmasına kömək edən bir işarədir (9, s.281).

Əlisa Şükürlü VII – VIII əsrlərə aid daş kitabələr olan Orxon-Yenisey yazılarında nöqtələnmə məsələləri ilə bağlı Türkiyədə dərc etdirdiyi məqaləsində bir sıra dəyərli elmi nəticələrə gəlmişdir. Ə.Şükürlünün araşdırması göstərir ki, Orxon-Yenisey yazılarının bir çoxunda durğu işarələrindən, ümumiyyətlə, istifadə olunmamışdır. Ancaq bəzi əski daş yazılarda nöqtələnmədən geniş istifadə edilmişdir. Ə.Şükürlü qeyd edir ki, Yenisey yazılarında hətta bəzən kök və şəkilçi arasında nöqtə qoyulmuşdur (16, s.122).

Ə.Şükürlünün fikrincə, Orxon-Yenisey yazılarında ən çox istifadə edilən qoşa nöqtə bir çox məqamlarda tətbiq edilmişdir. Belə ki, bəzən mürəkkəb adların tərkibində (məsələn. Gül Tigin tipli) qoşa nöqtə işlənmişdir. Maraqlıdır ki, mürəkkəb tərkibli şəxs adlarının həm əvvəlində, həm də axırında qoşa nöqtələrdən istifadə edilmişdir. Bir sözlə, daha çox onomastik vahidlərdə bu işarə tətbiq edilmişdir (16, s.112-126). Ə.Şükürlünün araşdırmasından bəlli olur ki, qədim türk yazılı abidələrində qoşa nöqtənin ən çox işlənmə məqamlarından biri də söz birləşmələridir. Əsasən də, ismi birləşmələrdə həm birləşmənin əvvəlində, həm də sonunda qoşa nöqtələrdən istifadə edilmişdir. Bəzi hallarda, xüsusilə, Tonyukuk yazısında cümlənin sonunda qoşa nöqtə qoyulmuşdur.

Elşən Şükürlünün “Köktürk ədəbi dilinin imlası” monoqrafiyasında “Sözlərin nöqtələnməsi qaydaları” adlı fəsildə Göy türk yazılı abidələrində nöqtə işarəsinin tətbiqindən bəhs olunmuşdur. E.Şükürlü yazır ki, bütün qədim əlifbalarda sözlər arasında və ya cümlə sonunda hansı isə durğu işarəsinin qoyuluşu çox sonrakı dövrlərdə meydana çıxmışdır. Aparılan araşdırma və müqayisələr göstərir ki, qədim türklər heç bir durğu işarəsindən istifadə etməmişlər. Olsun ki, VI əsrdən başlayaraq qədim Türk yazarları, dəftərxana işçiləri, yazı həvəskarları, katiblər oxunuşu asanlaşdırmaq məqsədi ilə tədricən sözləri bir-birindən ayırmağı, onlar arasında bir, iki, bəzən üç nöqtə qoymağı lazım bilmişlər (15, s.151). Elşən Şükürlünün araşdırması sübut edir ki, qədim türk yazılı abidələrində nöqtələnmə prinsipləri çox fərqli olmuşdur. Məsələn, onun məlumatına görə, Göytürk yazılı abidələrində eyni sözün, söz birləşməsinin eyni və ya ayrı-ayrı mətnlərdə fərqli şəkildə nöqtələnməsi hadisəsinə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Kül-tiginin, Bilgə kağanın şərəfinə yazılmış abidələrdə çox vaxt iki söz bir yerdə yazılaraq hər biri bir söz kimi nöqtələndiyi halda, Tonyukukun şərəfinə yazılmış olan abidə əksər hallarda bitişik halda yazılmış və birlikdə nöqtələnməmişdir (15, s.153). Bu araşdırmadan məlum olur ki, müasir yazı sistemində nöqtənin işlənmə məqamları ilə qədim türk dilində nöqtə işarəsinin tətbiqində kifayət qədər mühüm fərqlər vardır. Belə ki, qədim türk

yazılı abidələrinə aid müxtəlif mətnlərdə qoşa nöqtə işarəsi həm cümlənin, həm də sözün əvvəlində və ya sonunda qoyulmuşdur. Və yaxud qoşa nöqtə işarəsi bir çox halda sözün kökü ilə şəkilçisi arasında da qoyulmuşdur.

Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabında dünya dillərində durğu işarələrinin işlənmə tarixinə nəzər salmış, qədim dillərin yazılarında durğu işarələrinin yaranma tarixindən bəhs etmişdir. Afad Qurbanov qeyd edir ki, qədimdə yazı başdan-başa bitişik yazılırdı. Bu oxu və yazı işini olduqca çətinləşdirirdi. Etrusklar və qədim türklər hər bir söz və ya söz birləşməsindən sonra qoşa nöqtə qoymuşlar. Sonralar oxu və yazını asanlaşdırmaq üçün sözlər arasında məsafə qoyulmuş və nəhayət, durğu işarələrindən də istifadə olunmağa başlanılmışdır. Yazının inkişafının mərhələlərinin birincisində durğu işarələri olmamışdır. Belə bir cəhət piktoqrafik yazının xarakteri ilə bağlı idi. Yazı tiplərindən piktoqrafik və sillaboqrafik yazıda bu vasitə demək olar ki, işlənməmişdir. Durğu işarələrinin işlənməsi, əsasən, fonoqrafik yazıdan başlanır. Yazıda əlifba yarandıqdan sonra durğu işarələri əmələ gəlmişdir (12, c.1, s.508).

Professor Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” monoqrafiyasında “Durğu işarələri” bəhsində qeyd edir ki, durğu səs durğusuna daxildir və mənalı səsəlməyə xidmət edir. Yazılı nitqi daha yaxşı başa düşmək üçün durğu işarələri mühüm rol oynayır. Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, şifahi nitqdə səlis və aydınlığı pauza, intonasiya və vurğu ifadə edir. Yazılı nitqin səlis və aydınlığı üçün durğu işarələri mühüm xidmət göstərir (11, s.398).

2016-cı ildə İ.V.Əsgərov və V.Dumanoğlu tərəfindən yazılmış “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri” adlı kitabda Azərbaycan dilində durğu işarələrinin işlənmə prinsipləri haqqında məlumat verilmişdir (10).

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən 2020-ci ildə “Azərbaycan dilində durğu işarələri sistemi” kitabı çap edilmişdir. Bu kitabda “Azərbaycan dilində durğu işarələri: qayda və prinsipləri”, “Durğu işarələrinin estetikası”, “Durğu işarələrinin tədrisi məsələləri”, “Mətbuatda durğu işarələrinin işlənmə məqamları”, “Elmi mətnlərdə durğu işarələri”, “Durğu işarələrinin yazıda işlənməsi məqamları”, “Durğu işarələrinin üslubi təbiəti”, “Durğu işarələri və yazılı nitq mədəniyyəti”, “Durğu işarələrinin tarixindən: nöqtə, vergül” mövzularında aparılan araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Kitabda durğu işarələrinin mətn yaratma funksiyasını diqqətə çatdıran professor İsmayıl Kazımov yazır ki, müasir dilçilikdə müəyyən bir iyerarxik bütövlüyə malik olan mətnin quruluş qaydaları və həmin qaydalara əsasən müəyyənləşdirilən semantik – funksional əlaqələr də öyrənilir. Mətn araşdırmalarının bir elm sahəsi olaraq bütövlükdə filologiyanın içərisində xüsusi yeri var. Bu araşdırmalar arasında mətnin təşkil mexanizmi də başlıca yerlərdən birini tutur. Mətni nə yaradır? sualına belə bir cavab verə bilərik ki, durğu işarələri də bu vəzifəni yerinə yetirə bilər. Bu məsələ durğu işarələrindən bəhs edənlər tərəfindən göstərilməmişdir (4, s.11).

Beləliklə, yuxarıda apardığımız təhlillər göstərir ki, indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində punktuasiya ilə bağlı bir çox dəyərli araşdırmalar aparılmış, müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. Ancaq bununla belə indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində punktuasiya ilə bağlı bir çox problematik məsələlərə toxunulmamışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Durğu işarələrinin tipologiyası;*
2. *Dil sistemində punktuasiyaya funksional yanaşma, cümlə və söyləmin təşkili aspektində punktuasiya;*
3. *yazılı nitqdə punktuasiyanın variativliyi;*
4. *Durğu işarələrinin semantik əhəmiyyəti;*
5. *Durğu işarələrinin sintaktik əhəmiyyəti, durğu işarələri və prosodiya (intonasiya) və s.*

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Adilov V., Babazadə R. Mirzə Məhəmməd Əfşar. Fənni-sərfü nəhvi-türki. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 260 s.
2. Adilov, M., Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 656 s.
3. Axundov A.A. Bir daha durğu işarələri haqqında // Dil və mədəniyyət, Bakı: 1992, s.181-189.
4. Azərbaycan dilində durğu işarələri sistemi / Tərtibçilər: İ.Kazımov, Q.Kazımov, Q.Məşədiyev, S.Mehdiyeva və b. Bakı: Avropa, 2020, 256 s..
5. Budaqova Z.İ. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Elm, 1977, 85 s.
6. Budaqova Z.İ. Durğu işarələri yazılı nitqin açarındır // Dil mədəniyyəti, 1972, s.25-31.
7. Budaqova Z.İ., Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Elm, 1965, 57s.
8. Çobanzadə, B., Ağazadə, F. Seçilmiş əsərləri: Türk qrameri [5 cilddə]. – Bakı: Sərq-Qərb, – c.5. – 2007. – 333 s.
9. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1984, 308 s.
10. Əsgərov, İ.V., Dumanovlu, V. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 179 s.
11. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
12. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik: [2 cilddə] / A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, c.1 – 1989. – 568 s.
13. Məmmədli, İ.O. Durğu işarələrinin yazıda işlənməsi məqamları haqqında // “Azərbaycan” qəz. Bakı: 2014, 27 fevral, s.9.
14. Şirəliyev, M.A., Hüseyinov M.H. Azərbaycan dilinin durğu işarələri. Bakı: Azərneşr, 1945, 14 s.
15. Şükürlü, E. Köktürk ədəbi dilinin imlası. Bakı: Mütərcim, 2011, 208 s.
16. Şükürlü, E. Köktürk yazıtlarında kelimələrin nöktalanması özəlliklər // Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı - Belleten, 41 (1993), s. 121-134 // <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/686869>
17. Tağızadə A.M. Türk dilinin imlası // “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsi, 1930, Sayı 1-6, s. 8-9.

UOT: 81/366

“RƏHBƏR” JURNALINDA İSMİN QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİNİN YAZILIŞ VƏ OXUNUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kənan BƏŞİROV

Bakı Mühəndislik Universiteti

kbesirov@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Qədim tarixə malik ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbasından 1929-cu ilə qədər istifadə edilmiş və bu əlifba ilə dolğun ədəbiyyat nümunələri meydana gətirilmişdir. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş ərəb qrafikalı anadilli mətbuatda orfoqrafik baxımdan fərqlər olsa da, mətnlərdə sabitləşmiş yazı qaydaları nəzərə çarpır. Həmin dövr mətnlərində yazı qaydalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Məqalədə 1906-1907-ci illərdə nəşr olunmuş “Rəhbər” jurnalında ismin qrammatik şəkilçilərinin yazılışı və düzgün oxunuşu təsviri-müqayisəli metodla tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: əski əlifba, “Rəhbər” jurnalı, yazı, isim, qrammatik, şəkilçilər.

SPELLING AND PRONOUNCIATION FEATURES OF GRAMMATICAL SUFFIXES OF THE NOUN IN THE JOURNAL "REHBER"

ABSTRACT

Ancient Azerbaijan alphabet that has a long history was used until 1929 in Arabic graphic form and pregnant literary works were written in this alphabet. Though there were orthographic varieties in the media that was published in the native language - Azerbaijani and in Arabic graphic form in late XIX and early XX centuries, there were remarkably fixed writing rules in the texts. Having determined writing rules appropriately in the texts of that period is of great importance in terms of studying grammatical features of the Azerbaijani language.

Spelling and correct pronunciation of grammatical suffixes of the noun in the journal “Rehber” published in 1906-1907 have been analyzed via descriptive-comparative method in the article.

Key words: ancient alphabet, the journal “Rehber”, writing, noun, grammatical, suffixes.

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОПИСАНИЯ И ПРОИЗНОШЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ СУФФИКСОВ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЖУРНАЛЕ «РЕХБЕР»

РЕЗЮМЕ

Старый азербайджанский алфавит с арабской графикой, имеющий древнюю историю, использовался до 1929 года и этим алфавитом было представлено множество литературных образцов. В конце XIX начале XX века, в опубликованной на родном языке с арабской графикой печати, даже если есть различия с точки зрения орфографии, устойчивые правила в текстах бросаются в глаза. Правильное определение правил письма в текстах того периода имеет важное значение в исследовании грамматических особенностей азербайджанского языка.

В 1906-1907 гг. в статье, опубликованной в журнале «Рехбер», сравнительно-описательным методом было исследовано написание и правильное произношение грамматических суффиксов существительных.

Ключевые слова: старый алфавит, журнал «Рехбер», письмо, существительное, грамматический, суффиксы.

Təxminən min illik bir tarixi olan ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbası 1929-cu ilə qədər geniş istifadə edilmiş, bu əlifba ilə zəngin bir mədəniyyət xəzinəsi əmələ gətirilmişdir. Bu zəngin xəzinəni oxumaq üçün yazı qaydalarının öyrənilməsi vacibdir. Xüsusən, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı ilə çap olunmuş mətbuat ilə aramızdakı

məsafə əlifba ilə bərabər oxu qaydalarından ibarətdir. Bu baxımdan o dövrdə nəşr olunmuş hər hansı bir qəzet, yaxud jurnalın yazı və oxu qaydalarının müəyyənləşdirilməsinəinki mətbuatı, əski Azərbaycan əlifbası ilə çap olunmuş mənbələrin oxunmasında faydalı olacaqdır.

“Rəhbər” jurnalı 23 sentyabr 1906-cı ildə Mahmud bəy Mahmudbəyov tərəfindən çıxarılmaya başlanmış, 17 yanvar 1907-ci ilə qədər nəşr olunmuş beş nömrə ilə fəaliyyətini başa vurmuşdur. Pedaqoji bir jurnal olan “Rəhbər”in imla qaydalarına konservativ yanaşacağı düşünüülərək tədqiqatın predmeti kimi seçilmiş, ismin qrammatik şəkilçilərinin yazılış qaydaları “Rəhbər” jurnalının müxtəlif nömrələrindən nümunələr verilərək izah edilmişdir.

Əski Azərbaycan yazısında şəkilçilərin çoxunun yazılışı standartlaşmış, bu gün dörd şəkili olan bir çox şəkilçi tək şəkili yazılmışdır. Şəkilçilərin yazılışı və oxunuşu ilə əlaqədar aşağıdakı məqamlara diqqət edilməlidir:

- ✓ Şəkilçilərin yazılışı əsasən, standartlaşmışdır;
- ✓ Bir çox şəkilçi tək variantda, ک-غ-ق hərfləri olan şəkilçilər isə qalınlıq və incəliyə görə iki variantda yazılır;
- ✓ Şəkilçilərdəki köməkçi saitlər, ümumiyyətlə, yazılmaz;
- ✓ Şəkilçilər müasir tələffüzə görə oxunur.

İsmnin qrammatik şəkilçilərinin yazılışı da digər bir çox şəkilçi kimi standartlaşmışdır.

Hal Şəkilçilərinin Yazılışı

Yiyəlik hal

Yiyəlik hal şəkilçiləri (-ın⁴, -nın⁴) samitlə bitən sözlərdə sağır nun (ñ) səsinə göstərən گ ilə, saitlə bitən sözlərdə گ ilə yazılır. Kəf hərfinin sonda hər iki variantından istifadə edilir. Şəkilçinin saiti yazıda göstərilir:

جنیشك	سویو غك	بولمهلرگ	قرجغازك
cünbüşün	soyuğun	bölmələrin	qızıcığazın
قصهك	قافیهك	كیسهنك	روسیانك
qissənin	qafiyənin	kisənin	Rusiyanın

Yönlük hal

Yönlük hal şəkilçisi (-a²)hə hərfi ilə yazılır. Saitlə bitən sözlərdə araya girən “y” bitişdirici samiti به şəklində yazıda göstərilir:

سیلمگه	قلبه	یورغانه	توزه
silməgə	qəlbə	yorğana	toza
رتبهیه	اعانهیه	قافیهیه	ترجمیهیه
rütbəyə	ianəyə	qafiyəyə	tərcüməyə

Nadirən də olsa, -a yönlük hal şəkilçisinin “əlif” hərfi ilə yazıldığını görürük: يولا – yola. Xüsusən belə yazılışlara əlifba islahatı dövründə çap olunan mətnlərdə daha çox rast gəlmək olur. Ancaq, yadda saxlamaq lazımdır ki, bu, əski Azərbaycan yazısı üçün klassik bir imla qaydası deyildir.

Təsirlik hal

Təsirlik hal (-1⁴, -n⁴) və şəkilində yazılır:

سوزى	بوزى	رئيسى	حالمى
sözü	buzu	rəisi	halımızı
زلفنى	بونى	النى	başını
zülfünü	bunu	əlini	başını

“Rəhbər” jurnalında təsirlik halın bu gün ədəbi dilimizdə işlənməyən-n şəkilçisini də görürük. Bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənir:

قزىلارین	نازین	وارین	کناھین
qızılların (qızıllarını)	nazın (nazını)	varın (varını)	günahın (günahını)

Təsirlik hal şəkilçisi bu gün ahəng qanuna görə dörd şəkildir. Əski Azərbaycan yazısında bu şəkilçi tək formada yazılır. Xüsusən dodaqlanan sait olan sözlərdə əslində “oyunu” (اويونى), “ütünü” (اوتونى) şəkilində yazılır, ancaq bunları müasir tələffüzə uyğun oxuyuruq.

Yerlik hal

Yerlik hal şəkilçisi (-da²) tək variantda yazılır:دە

حاله	بوراده	بازارده	کتابده
halda	burada	bazarda	kitabda
گونده	ترجمه ده	کوچهلرده	یرده
gündə	tərcümədə	küçələrdə	yerdə

Az da olsa, -da yerlik hal şəkilçisində “a” saitinin “əlif” hərfi ilə yazıldığını görürük: دانشفدا – danışıqda.

Çıxışlıq hal

Çıxışlıq hal şəkilçisi (-dan²) tək variantda yazılır: دن

گذراندن	قزیلوفدن	ادبیاتدن	اوبهلردن
güzərandan	Kırofdan	ədəbiyyatdan	obalardan
کندلردن	اداره دن	تربیه دن	ایودن
kəndlərdən	idarədən	tərbiyədən	evdən

Saitlə bitən mənsubiyyət şəkilçisindən sonra ismin hal şəkilçiləri gəldikdə mənsubiyyət şəkilçisinin saiti əsasən yazıda göstərilmir. Ancaq həmin sait səsdən əvvəl bitməyən bir hərf varsa, mənsubiyyət şəkilçisinin saiti əsasən yazılır:

شاعرلرینک	مسلمانلارینک	اهلنک	اناسنک	yiyəlik
şairlərinin	müsəlmanlarının	əhlinin	anasının	
برینه	اوستته	سمته	کلامنه	yönlük
birinə	üstünə	səmtinə	kəlamına	
دیگرینی	آزوقهارینی	مکدرلگنی	قاش قیاقنی	təsirlik
digərini	azuqələrini	mükəddərliyini	qaş-qabağını	
شهرینده	سمتنده	یاشنده	آلتنده	yerlik
şəhərində	səmtində	yaşında	altında	
آغ سقاللاریندن	کسادلقتدن	صحبتدن	معشتندن	çıxışlıq
ağsaqqallarından	kasadlığından	söhbətindən	məişətindən	

Yazılışı standartlaşmış sözlərin başında şəxs əvəzliliklərinin ismin hallarına görə yazılışı gəlir:

çıxışlıq	yerlik	təsirlilik	yönlük	yyəlik	adlıq
مندن	منده	منی	مکا	منم	من
məndən	məndə	məni	mənə	mənim	mən
سندن	سنده	سنی	سکا	سنک	سن
səndən	səndə	səni	sənə	sənin	sən
اونده	اونده	اونی	اوکا	اونک	او
ondan	onda	onu	ona	onun	o

Rəhbər jurnalında “o” əvəzliyinin yyyəlik və təsirlilik halda “anın” və “anı” kimi yazıldığını da görmək olar: آنک(onun), آنی(onu)

Yuxarıdakı tabloda bu gündəndən fərqli olan bəzi tələffüzlər vardır. Belə ki, təklik şəxs əvəzliliklərinin yönlük halında “sağır nun”(ñ) səsinə göstərən گ hərfi istifadə edilmişdir. Bu sözlər əvvəlki əsrlərdə “maña”, “saña”, “oña”şəklində olduğu üçün belə yazılmışdır və bu yazılış da standartlaşaraq davam etmişdir. Bundan başqa, “sənin” və “onun” sözlərində də yyyəlik hal şəkilçisi “sağır nun” ilə yazılmışdır. Bu sözlər bu şəkildə öyrənilməli, yazılmalı, ancaq müasir tələffüzə görə tələffüz edilməlidir.

Şəxs əvəzliliklərinin cəmi beləhallanır:

çıxışlıq	yerlik	təsirlilik	yönlük	yyəlik	adlıq
بزدن	بزده	بزی	بزه	بزم	بز
bizdən	bizdə	bizi	bizə	bizim	biz
سزدن	سزده	سزی	سزه	سزم	سز
sizdən	sizdə	sizi	sizə	sizim	siz
اونلردن	اونلرده	اونلری	اونلره	اونلرک	اونلر
onlardan	onlarda	onları	onlara	onların	onlar

“Bu” işarə əvəzliyi də ismin hallarına görə şəxs əvəzliliklərinə bənzər şəkildə yazılır:

çıxışlıq	yerlik	təsirlilik	yönlük	yyəlik	adlıq
بوندن	بونده	بونی	بوکا	بونک	بو
bundan	bunda	bunu	buna	bunun	bu

Mənsubiyyət Şəkilçilərinin Yazılışı

- I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi (-im⁴) م ilə yazılır, şəkilçinin saiti yazılmır.
- II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi (-n, -in⁴) “sağır nun” (ñ) ilə yazılır: ک / گ
- III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi (-i⁴, -si⁴) ی və ای ilə yazılır.
- I şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi (-mız⁴, -imız⁴) مز ilə yazılır.
- II şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi (-nız⁴, -inız⁴) “sağır nun” (ñ) ilə yazılır: گز
- III şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi (-i⁴, -si⁴) ی və ای ilə yazılır.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin yazılışı ilə əlaqədar nümunələr:

Şəxslər	Tək				Cəm			
	Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə		Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə	
I Şəxs	-im ⁴		-m م		-ımız ⁴		-mız ⁴	
	کمالم	kamalım	آنم	anam	یازدیقمز	yazdığımız	عهدمز	öhdəmiz
	جکرم	ciğərim	گوزگوم	güzgüm	شاعرلرمز	şairlərimiz	وردومز	ordumuz
	یولم	yolum	وردوم	ordum	مقصودمز	məqsudumuz	گوزگومز	güzgümüz
	قولم	qövlüm	مرواریم	mirvarim	گوردوگمز	götürdüyümüz	ایتکیمز	itkimiz
II Şəxs	-in ⁴		-n ک		-ınız ⁴		-nız ⁴	
	کتابک	kitabın	قوزوک	quzun	باشکز	başınız	آتکز	atınız
	قلمک	qələmin	ننه ک	nənən	دردیکز	dərdiniz	ایککز	ikiniz
	یولک	yolun	قوروک	quru	معلومکز	məlumunuz	قوزوکز	quzunuz
	گوزک	gözün	سوروک	sürün	دوندوکز	dunduğunuz	اولوکز	ölünüz
III Şəxs	-i ⁴		-si ⁴ سی		-i ⁴		-si ⁴ سی	
	ژورنالی	jurnalı	آناسی	anası	دوستلاری	doşları	آراباسی	arabası
	سمتی	səmti	برسی	birisi	سوزلری	sözləri	حیلەسی	hiləsi
	قولى	qolu	سوروسى	sürüsü	یولى	yolu	وردوسى	ordusu
	گوزى	gözü	سونگوسى	süngü	گوزى	gözü	وتوسى	ütüsü

Xəbərlilik şəkilçiləri

Cümlələrdə ismi xəbəri əmələ gətirən xəbərlilik şəkilçiləri aşağıdakı kimi yazılır:

Şəxslər	Tək				Cəm			
	Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə		Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə	
I Şəxs	-am ²		-yam ² یم		-iq ⁴ ک		-yiq ⁴ یق	
	انسام	insanam	طلبیم	tələbəyəm	انساق	insanıq	طلبیق	tələbəyiq
II Şəxs	-san ² سک		-san ² سک		-sınız ⁴ سک		-sınız ⁴ سک	
	انسانسک	insansan	طلبسک	tələbəşən	انسانسکز	insansınız	طلبسکز	tələbəşiniz
III Şəxs	-dır ⁴ در		-dır ⁴ در		-dırlar ⁴ درلر		-dırlar ⁴ درلر	
	انساندیر	insandır	طلبیدر	tələbədİR	انساندیرلر	insandırlar	طلبیدرلر	tələbədİrlər

Tablodan da göründüyü kimi:

- I şəxsin təkində şəkilçinin saiti yazılır. Söz sait səslə qurtarırsa, “y” bitişdirici samiti yazılır.
- II şəxsin təkində şəkilçinin saiti yazılmaz, yalnız bir formada (ñ) səsinə göstərən ک ilə yazılır.
- I şəxsin cəmində şəkilçinin saiti yazılır. Söz saitlə qurtarırsa, “y” bitişdirici samiti yazılır. Söz kökünün qalın, yaxud incə saitli olmasına görə şəkilçinin -ق-lı, yaxud müqabil olaraq -ک-li şəkli yazılır:

بویوک	اوغولق	معلمک	اولادق
böyük-ük	oğul-uq	müəllimik	övladıq

• II şəxsin cəmində şəkilçinin saiti yazılmaz, yalnız bir formada (ñ) səsinə göstərən ك ile yazılır.

• III şəxsin təkində bu gün ahəng qanuna görə dörd şəkli olan xəbərlilik şəkilçisi əski yazıda sadəcə bir formada yazılır və şəkilçinin saiti göstərilir. III şəxsin cəmində də xəbərlilik şəkilçisi eyni qayda ilə yazılır.

Cəm şəkilçisi

-lar² cəm şəkilçisi qalınlıq və incəliyə görə iki variantda yazılır: - lar لار və -lər ل

بيتلر	بولمهلر	دانشيقلار	اوشاقلار
beytlər	bölmələr	danışıqlar	uşaqlar

Göründüyü kimi, ismin qrammatik şəkilçilərindən bir çoxu Azərbaycan dilinin qədim dövrlərindəki səs xüsusiyyətlərini əks etdirərək formalaşmışdır və tək şəkillidir. Ancaq bunları son bir neçə əsrə aid mətnlərdə bu günkü tələffüzünə görə oxumaq lazımdır. Çünki, əsrlər keçdikcə ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısında işlənən şəkilçilərin və bəzi sözlərin yazılışları dəyişməyə də, tələffüzü dəyişmişdir.

Xüsusən əski Azərbaycan əlifbası (ərəb qrafikalı) ilə yazı yazarkən şəkilçilərdəki bu tək-variantlılıq və standartlaşma yaddan çıxarılmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşırılı Akif. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Elm və Təhsil, Bakı, 2009, 171 s.
2. Əlizadə Samət. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 141 s.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Yazıçı, 1985, 1035 s.
4. Hacıyeva Zəminə. Əski əlifba. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 1989, 78 s.
5. Məmmədov Əflatun. "Dəbistan", "Məktəb" və "Rəhbər" jurnalları. Bakı: Maarif, 1983
6. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə, I cild, 295 s. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2011.
7. Rüstəmov Təhminə. Əski əlifba. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, 82 s.
8. "Rəhbər" jurnalı, 5 nömrədə, 1-5-ci № / Mahmud bəy Mahmudbəyovun nəşirliyi və redaktorluğu ilə. Bakı: "Füyuzat" və "Kaspi" qəzetinin mətbəəsi, 1906-1907, 89 s.
9. Aslanov, M., "Rəhbər" jurnalının tarixindən, "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı: 1968, 5 may.
10. Bayramoğlu Alxan. "Dəbistan", "Məktəb", "Rəhbər"-pedoqoji jurnalistikamız: 22 iyul Milli Mətbuat günüdür, "Azərbaycan müəllimi" qəz. Bakı: 2011, 22 iyul.
11. Eminov A. İlk pedoqoji jurnallarımız "Dəbistan" və "Rəhbər", "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 1981, 30 dekabr.
12. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 1. İstanbul: 3F, 2006, 443 s.
13. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 2. İstanbul: Kesit, 2012, 442 s.
14. Devellioğlu Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1993, 1195 s.
15. Sami Şemseddin. Kâmus-ı Türki. İstanbul: Enderun, 1989, 1074 s.
16. Kaplan Muharrem. Sovyet dönemi öncəsi Azərbaycan mətbuatı araşdırmaları bibliyografyası // Journal of Qafqaz University. Philology and Pedagogy, Bakı: 2013, C.1, № 2, s. 147-162

UOT 398. 6**TAPMACALARIN FUNKSIONAL-SEMANTİK STRUKTURU****Xankişi Bəxtiyar oğlu MƏMMƏDOV**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

*kankishimamedov_53@mail.ru***XÜLASƏ**

Folklorun reciprocal janrlarından biri olan tapmacalar insanlara daha diqqətli və aktiv olmağı öyrədir, təxəyyülü və bilik qazanmaq həvəsini inkişaf etdirir, yaddaşı məşq etdirir və nəhayət əyləndirir. Tapmaca semantik analiz üçün ən çətin paremioloji janrlardan biri hesab olunur. Türk xalqlarının folklorunda tapmacaların həm adı, həm də funksiyaları müxtəlifdir və bunlar tamamilə fərqli anlayışlardır. Tapmacalarda ibarə, təkrar, müqayisə, bənzətmə, təzad, təşbeh, sual, fantaziya, istiarə və sairə kimi təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə olunaraq iki və daha artıq şəxs arasında mükəllimə şəklində insan aqlının çevikliyini, onun zehni qabiliyyətini, fərasətini, hazırcavablılığını, dünyagörüşünü yoxlamaq məqsədilə hər hansı məfhum, hadisə və ya əşya haqqında eyhamla danışılır, onun müəyyən əlamətləri, nişanələri, keyfiyyətə və ya xüsusiyyəti üstüörtülü şəkildə anladılır, eyni zamanda müəyyən cəhətləri gizlədilir və qarşı tərəfdən verilən sualın cavabı tələb olunur. Bilməcələrdə isə tapmacalardan fərqli olaraq bəzən əlamətlər yox, rəmzlər əsas hesab olunur.

Ключевые слова: folklor, tapmaca, janr, paremiya, paremiologiya, bilməcə.**FUNCTIONAL-SEMANTIC STRUCTURE OF PUZZLES****ABSTRACT**

Riddles, one of the reciprocal genres of folklore, teach people to be more attentive and active, develop imagination and the desire to gain knowledge, train memory, and finally entertain. Riddles are considered one of the most difficult paremiological genres for semantic analysis. In the folklore of the Turkic peoples, both the name and the function of riddles are different, and they are completely different concepts. In order to test the agility of the human mind, its intellectual ability, ingenuity, resourcefulness, outlook in the form of a dialogue between two or more people, using rhetoric, repetition, comparison, analogy, contrast, allegory, question, fantasy, metaphor, etc. any concept, event or thing is hinted at, certain features, signs, qualities or features of it are explained in a veiled way, at the same time certain aspects are hidden and the answer to the question asked by the other party is required. In riddles, unlike riddles, sometimes symbols are used instead of symbols.

Keywords: folklore, riddle, genre, paremia, paremiology, ignorance.**ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЗАГАДОК****РЕЗЮМЕ**

Загадки, один из жанров фольклора, который совпадает с жанром, учат людей быть внимательнее и активнее, развивают воображение и желание получать знания, тренируют память и, наконец, развлекают. Загадки считаются одним из самых сложных паремиологических жанров для семантического анализа. В фольклоре тюркских народов и название, и функция загадок разные, и это совершенно разные понятия. Чтобы проверить ловкость человеческого разума, его интеллектуальные способности, изобретательность, находчивость, мировоззрение в форме диалога между двумя или более людьми, используя риторику, повторение, сравнение, аналогию, контраст, аллегорию, вопрос, фантазию, метафору. и т. д. на любое понятие, событие или вещь намекают, определенные особенности, признаки, качества или характеристики. В то же время определенные аспекты скрываются, и ответ на вопрос, заданный другой стороной, остается обязательным. В головоломках в отличие от загадок, иногда используются символы.

Ключевые слова: фольклор, загадка, жанр, паремия, паремиология, головоломка.

1.Giriş. İnsan təfəkkürünün kiçik yaşlardan formalaşmasında və təşəkkülündə əvəzsiz rolunu olub, bəşər övladının düşüncə tərzinin zənginləşməsinə, aqlının inkişafına ilham və güc verən

mənbələr sırasına ağız ədəbiyyatının əsas tərkib hissələrindən biri olan tapmacalar da aiddir. Lakonikliyi, semantik zənginliyi, dolğunluğu, məcaziliyi, üslubu, qədimliyi və praktikliyi ilə seçilən tapmacalar xüsusi mövqeyə malik olub, folklorun zənginləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Folklorun reciprocal janrlarından biri olan tapmacalar insanlara daha diqqətli və aktiv olmağı öyrədir, təxəyyülü və bilik qazanmaq həvəsini inkişaf etdirir, yaddaşı məşq etdirir və nəhayət əyləndirir. Ulularımızın həyatında tapmacaların əhəmiyyəti çox böyük olub. Ən böyük əhəmiyyəti isə tapmacaların yaşamaq üçün əsas vasitə olmasıdır.

İndinin özündə də tapmaca öyrətmək funksiyasını daşıyır (9, 15). Dünya şöhrətli rus folklorşünası Vladimir Dalın hətta belə bir ifadəsi var: Özünə elə yoldaş seç ki, tapmaca tapa bilsin. Bundan başqa tapmacalar qida əldə etməyə kömək etmiş, cavabları düzgün tapan qəhrəmanları tanınmış və zəngin insanlar sırasına çıxarmış, əcdadlarımıza təbiətdə çox mətləbləri aqah etmişdir. Qədim Misir mifologiyasında Firon məqbərələrinin qoruyucusu hesab olunan Sfinksin adı ilə bağlı olan nağıllara görə, guya yüksək bir dağın zirvəsində əfsanəvi bir quş insanları sınağa çəkib tapmaca deyərmiş, onu tapa bilməyəni məhv edərmiş. Tapmaca belədir: O nədir ki, səhər dörd, günorta iki, axşam üç ayaqlı olur? Nəhayət, məşhur Edip tapmacanın cavabını taparaq demişdi: O, insandır. Uşaq vaxtı əllərini yerə dirəyərək iməklədiyi üçün dörd ayaqlı, cavanlığında iki ayaqlı, qocalıqda isə əlinə əsa aldığı üçün üç ayaqlı olur. Bu tapmacaya bəlkə də bütün xalqların folklorunda rast gəlmək olar. Eyni məzmununda başqa bir tapmacaya O.D.Uşakovanın "Zaqadki, sçitalki i skoroqovorki"(27, 4) kitabında da rast gəlirik.

K.A.Jukov yazır ki, xalq müdrikliyi nümunələri olan tapmacalar atalar sözü və məsəllərlə eyni sırada durub, eyni mənbədən qaynaqlanır (16, 60). Orlova O.S. isə qeyd edir ki, tapmacalar qədim zamanlarda insanların həyatında mühüm yer tutan rituallarla bağlıdır (21, 193). Görünür, bütün bu səbəblərdən tapmacalar həmişə dəbdə olub, amma ən dəbli vaxtlarından biri XVII əsrə təsadüf edir. O zaman Fransada tapmacaları məşhur fransız yazıçısı və filosofu Ftansua Fenelon, fransız klassisizminin Lafontendən sonra ikinci böyük şairi, həm də tənqidçi və nəzəriyyəçisi Nikola Bualo, məşhur fransız yazıçısı, filosofu və bəstəkarı Jan-Jak Russo və başqaları yazmışlar. Alman romantik ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndəsi şair, filosof, dramaturq Fridrix Şiller xeyli poetik tapmacalar yaratmışdır. Rusiyada Vasiliy Levşin 1773-cü ildə yüz on tapmacadan ibarət kitab nəşr etdirmişdir. Rusiyada xalq tapmacalarının toplanması ixtisasca həkim olan İvan Saxarovun adıyla bağlıdır. Bu 1837-ci ilə təsadüf edir. Bundan sonra Rusiyada o dövrlərdə tapmacalar haqqında çoxlu sayda kitablar nəşr edilmişdir. Qərbi Avropada tapmacaların birinci toplusu Almaniyada 1505-ci ildə Strasburqda nəşr edilmişdir. Həmin kitabın yeni nəşri 1875-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Fransada abbat Koten 1646-cı ildə "Recueil des enigmes de ce temps" adlı kitab nəşr etdirmişdir. Sonra Menestrier 1694-cü ildə "Traite des enigmes" adlı kitab tərtib etmişdir. Qədim alman tapmacalarını Simrock 1874-cü ildə "Deutsches Rätselbuch" adlı kitabında toplamışdır. İngiltərədə də tapmaca kitablarının ilk nəşri XVIII əsrə təsadüf edir.

Bəs indiki zamanda tapmacaları bilmək nəyə lazımdır? **Cavab:** tapmaca - ağılın inkişafı üçün ən yaxşı gimnastika, zirəklik və fəhmdir. Zənnimizcə bu cavabın nə əlavə şərhə, nə də problemin tədqiq edilməsinin aktuallığını isbat etməyə ehtiyac yoxdur. Görünür bu səbəbdən elə indinin özündə də dünyanın ən aparıcı mətbu orqanlarında mövzu ilə bağlı bir-birindən maraqlı kitablara və məqalələrə rast gəlirik. Onu da qeyd etmək ki, tapmaca semantik analiz üçün ən çətin paremioloji janrlardan biri hesab olunur (22, 130).

Türk xalqlarının folklorunda da tapmacaların həm adı, həm də funksiyaları müxtəlifdir. Belə ki, tapmaca termini Azərbaycan türklərində bilməcə, tapmaca; Abakan tatarlarında tabcan;

Altay türklərində tabıskak, tabışkək, tabkak, taptıruv, taptırgış, tabıska, tabısak, tapkış, tavısak, tavusak, tavuskək, tapkır, takpır, tabışkək; Başqırd türklərində tabışmak, yomak, yomatgar; Xakas türklərində tapçan nımah, tapçan umak, sespak nımak; Qaraçay türklərində yumak, Qaraqalpaq türklərində jumbak; Karaim türklərində tapmaca; Qazax türklərində jumbak; Kıbrıs türklərində mesel; Qırğız türklərində jumak, tabışmak, tabcang-nımah; Noqay türklərində tapmacak; Özbək türklərində tapışmak cumak, çöpçək, matal, tapar, tapmaca; Tatar türklərində başvatkıç, sir, tabışmak, jomak; Tuva türklərində tıvızık; Türkmən türklərində matal, tapmaca; Saka (yakut) türklərində taabırın; Uyğur türklərində tepışmak termini kimi işlədilir (8, 46-47). Türk folklorunda tapmacaya bilməcə deyilir. Bundan başqa tapmacanın türklərdə "tapışmak", "matal", "uşuk(şuk)" və sair adları da mövcuddur. Türk qəbilələri arasında tapmacanın ən qədim adı isə ilk dəfə M.Kaşğarının "Divanü-Lügət-it Türk" əsərində göstəriləyi kimi "tabuzğu, tabuzğuk, tabzuq, tabızmak, tabuzmak, tapuz, tapzuk nenq" şəklində yazıya alınmışdır (6, 46). Kərkük folklorunun tədqiqatçısı, türk alimi Dr. Çingiz Ketene bildirir ki, Kərkük folklorunda "bilməcə və ya tapmaca" adı müştərək işlənməkdədir. Bir çox qardaş xalqların, o cümlədən rus, başqırd, monqol, kalmık, buryat, ləzgi tapmacaları da Azərbaycan tapmacaları ilə çox cəhətdən üst-üstə düşür. Kalmık dilində tapmaca "teelvrtə tuul" (тээлвртэ тууль), buryat dilində "taabari" (таабари), xalxa-monqol dilində "онсцо" (оньсто), qədim yazılı monqol dilində isə "onisxa"(онисха), ləzgi dilində "имуча-муча", "муч-халича", "тапажалар" (14, 75) və s. adlandırılır.

Onu da qeyd edək ki, bəzən tapmaca ilə bilməcəni, eləcə də mifi eyniləşdirən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan yaradıcılıq hadisəsi, düşüncə tərzini kimi götürən tədqiqatçılar da var. Dədə Qorqud jurnalının baş redaktoru, məşhur Azərbaycan folklorşünası Ramazan Qafarlı müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, tapmaca və mifin hər birində sual qoyulur, lakin mif elə sualdır ki, məzmununda cavabını əks etdirir. Tapmaca isə əlamətləri sadalanmaqla əlamətlərə görə cavab tələb edilən sualdır (1, 274).

Qeyd edildiyi kimi Azərbaycanca lüğətlərdə tapmaca "zaqadka" kimi, "bilməcə" isə şarada, sırr, müəmma kimi tərcümə edilir. Əslində tapmaca ilə bilməcə arasında bir-birinə oxşayan və bəzən fərqləndirilməsi çətin olan müəyyən məqamlar olsa da, özlərinə məxsus fərqli xüsusiyyətlər də az deyil. Hətta bilməcəni bəzən "tapmaca şəklində verilən suallar" adlandırırlar. Bu nə dərəcədə doğrudur? Bu barədə yazıçı-alim Mir Cəlal Paşayev (Respublikamızın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın babası) yazır ki, xalqın sözlərinin tematik cəhətdən təsnifatı çətinidir. Çünki, bunların əksəri çoxtərəfli, çoxcəhətlidir. Həm məişəti, həm tarixi, həm də fəlsəfəni, dil, ədəbiyyat məsələlərini əhatə edir, mahiyyət etibarını ilə bunların məzmununu həyatdır, mənası həyatın fəlsəfəsidir. Bu fikirlər D.N.Sadovnikovun fikirləri ilə üst-üstə düşür (17, 67).

Məlumdur ki, tapmacalar funksional klassifikasiyasına görə emosional, intellektual və informativ olmaqla üç hissəyə bölünür. Bu məqalədə qeyd edilən janrın emosional və informativ növlərinə bəzi məqamlarda toxunulsa da, əsasən, tapmacanın intellektual növündən, yəni bilməcədən söhbət açılır. Yeri gəlmişkən, Taylor Arçir və Elli Maranda intellektual tapmacaları "əsl tapmaca" adlandırırlar.

Məlumdur ki, tapmacalarda ibarə, təkrar, müqayisə, bənzətmə, təzad, təşbeh, sual, fantaziya, istiarə və sairə kimi təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə olunaraq iki və daha artıq şəxs arasında mükəllimə şəklində insan aqlının çevikliyi, onun zehni qabiliyyətini, fərasətini, hazırcavablılığını, dünyagörüşünü yoxlamaq məqsədilə hər hansı məfhum, hadisə və ya əşya

haqqında eyhamla danışılır, onun müəyyən əlamətləri, nişanələri, keyfiyyəti və ya xüsusiyyəti üstüörtülü şəkildə anladılır, eyni zamanda müəyyən cəhətləri gizlədilir və qarşı tərəfdən verilən sualın cavabı tələb olunur. Bu mənada tapmaca aqlın, düşüncənin, dərrakənin inkişafı üçün sanki bir idmandır. Qədim yunan filosofu Aristotələ görə, tapmaca yaxşıca düzəldilmiş metaforadan başqa bir şey deyildir (12, 113-114). Əslində, bu cür şərh vermək, bircə, o qədər də düzgün deyil. Çünki tapmacaların bir çoxu metafora şəklində qurulmuş düşündürücü suallardan ibarət olduğu halda, bir çoxu da sadəcə sual şəklində verilir ki, belə hallarda metafora iştirak etmir, yalnız təsvir qalır.

Bəs bilməcənədir? Qeyd edək ki, "bilməcə" sözü "bilmək" sözündən götürülüb, tapmaq, düşünmək, "həll etmək" mənasındadır. Əslində ilk baxışda bilməcənin tapmacayla eyni olduğu söylənilə bilər. Amma, bunlar tamamilə fərqli anlayışlardır. Məsələn burasındadır ki, bilməcə insan zəkasının geniş mənada sınaq meydanıdır. Burada tapmacalarda olduğu kimi, bəzən əlamətlər yox, **rəmzlər əsas hesab** olunur və tərəflər rəmzlərlə danışılır. Rəmzlərin mənası isə məlum olduğu kimi ciddi həyati-fəlsəfi məna daşıyır. Odur ki, bilməcələrin və tapmacaların köklərini lap qədimlərdə axtarmaq lazımdır. Bu barədə O.S.Orlova yazır: Hətta tapma-canın izlərinə "Bibliya"da rast gəlinir (21, 194).

Dünya və rus folklorunda olduğu kimi Azərbaycan dastanlarında, nağıl və rəvayətlərində də kifayət qədər məntiqi təfəkkür nümunələrinə –abstraksiya, analogiya, antinomiya, arqument, hipotez və digər məntiq elminə əsaslanan bilməcələrə rast gəlirik ki, bunlar da əcdadlarımızın ruhi cəhətdən dərin və bədii zövq sarıdan nə qədər zəngin və məntiqli olmaları fikrini bir daha təsdiqləyir. Məsələn, iki və ya daha çox əşya və ya hadisənin hər hansı cəhətdən bir-birinə bənzərliyinə əsaslanaraq, onların digər cəhətlərdən də bir-birlərinə bənzəmələri haqqında nəticə çıxarmaqdan ibarət mühakimə üsulu olan analogiya haqqında fikirlərimizə aydınlıq gətirmək üçün fərz edək ki, hər üçü eyni boyda, eyni ölçüdə, eyni rəngdə olan üç almanın hansının builki, hansının ötənlik, hansının inişlik olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün "Oxayla Əhməd" nağılını (5, 204-216) yada salmaq kifayətdir.

Adı çəkilən nağılda qarı cildinə girən Oxayın qızı əlində bir qızıl məcməyini gətirir içində də eyni rəngdə, eyni ölçüdə və eyni boyda alma gətirib Əhmədə deyir: - Bu almaların biri bir illik, biri iki illik, biri də üç illikdi. Bu sirri təkçə məndən başqa heç kim bilmir. İndi sən görsət görürəm bunların hansı hansıdır? Əhməd deyir: - Qarı nənə, bu mənim əlimdə su içimi kimi bir şeydir. Dur bir qab su gətir, bu saat deyim. Qarı bir qab su gətirib Əhmədin qabağına qoyur. Əhməd almaların üçünü də suya salır. Almaların biri o saat batır suyun dibinə, ikincisi suyun ortasında qalır, üçüncüsü isə suyun üzündə üzür. Əhməd deyir: - Qarı nənə, suyun dibinə çökən alma təzədi, həm də ağırdı. O, birillikdi. Suyun ortasındakı alma bir xeyli qalıb suyunu çəkib deyə yüngülləşib. Bu da iki illikdi. Suyun üstündə qalan alma isə quruyub, suyu çəkilib. Bu da üç illikdi. Qarı cavabların düz olduğunu görüb deyir: - Bala, elə o almaların sirri bunda idi ki, sən onları düzgün tapdın. Görürəm çox ağıllı oğlansan, odur ki, səni öldürürəm, indi çıxıb gedə bilərsən. Göründüyü kimi, Əhməd fizikanı, məntiqi, "analogiya"nı bilməsəydi, məsələni həll edə bilməzdi və cəzasını da alardı. Bu məsələyə "Dərzi şagirdi Əhməd" nağılında da rast gəlirik. Qəflətən Firəng padşahının oğlu Pəriyə elçi göndərir. Ya onların suallarına cavab verməli, ya Pərinə verməli, yaxud da yeddi ilin baci-xəracını verməli idi. Firənglilər üç alma göndərirlər. Almanın biri bu ilki, biri keçən ilki, biri də inişlik. Əhməd məntiqlə məharətlə məsələni açır və Şah Abbasın qızı Pəri Soltanı alır.

Başqa bir misal. "Daşdəmirin nağılı"nda oxuyuruq (6, 322): Günlərin bir günündə padşah yuxudan oyanıb gördü ki, onlarla düşmən olan qonşu bir padşahın qoşunu şəhəri dövrəyə alıb.

Padşah öz adamlarını göndərib onların istəyini soruşdu. Dedilər ki, "bizim sizə sualımız var, ya gərək suala cavab verəsiniz, ya da bizə təslim olasınız". Padşah soruşdu ki, sualınız nədir? Düşmənlər padşahın adamları iki dənə bir boyda, bir biçimdə, bir rəngdə madyan at gətirib dedilər ki, siz tapın gərək bu atlardan hansı anadı, hansı bala?! Amma atların dişlərinə baxmaq olmaz. Adamlar nə qədər baxıb fikirləşsələr də heç kəs cəsarət eləyib bir söz deyə bilmədi. Axırda padşah qapıçını çağıraraq əmr elədi ki: – Get zindandan Daşdəmiri gətir. Daşdəmiri gətirdilər. Padşah əhvalatı ona danışdı dedi: – Ümidim bircə sənədi. Sən gərək bizləri bu xatadan qurtarasan. Daşdəmir dedi: – Mən çalışaram, siz əmr edin, burada iki axur hazırlasınlar, hərəsinə də bir qədər arpa töksünlər. Elə ki, axurlar hazır oldu, Daşdəmir atların ikisinin də cilovunu başlarından çıxarıb axurlara buraxdı. Arpanı görcək atların biri kişnədi. O birisənə qaçıb onun yanına getdi. Daşdəmir dedi: – Padşah sağ olsun, kişnəyən at anadı, onun yanına qaçansa bala. Hamı Daşdəmirə afərin dedi (6, 322). Göründüyü kimi, irəli sürülən "arqument", yəni bir fikri təsdiq etmək üçün göstərilən sübut reallığın təsdiq forması, məntiqin əsas motivlərindən hesab olunur.

Baş vermiş bu hadisədən bir neçə gün keçər-keçməz düşmənlər tərəfin dəstəsi yenidən gəlib bura çıxırlar. Bu dəfə də onlar özlərilə daha qərribə bir sual gətirmişdilər. Sual çox çətin idi. Onlar torpağın üstündə bir çevrə çəkib soruşdular ki, ya bu suala cavab verin, ya da bizə təslim olun. Yenə köməyə Daşdəmir gəlir. Padşah çevrəni ona göstərib cavab istəyir. Daşdəmir əlinə bir ağac alıb, çevrəni ortadan iki yerə bölür. Bunu görcək qarşı tərəf gətirib çevrənin bir tərəfində bir ox qoyurlar. Daşdəmir də padşahın qılıncını götürüb ikinci tərəfə qoyur. Belə olanda düşmənlər tərəf çevrənin içində bir ovuc darı tökür. Daşdəmirin göstərişilə ora bir xoruz tutub gətirirlər. Xoruz darını yeyib qurtarantəkin düşmənlər tərəf heç nə demədən qaçıb yola düzəlir. Hadisəyə şahidlik edən hər kəs bu cavaba məəttəl qalır. Padşah soruşur: – Daşdəmir, burada baş verənlərdən mən heç nə başa düşmədim. De görüm onlar səndən nə soruşdu və sən onlara nə cavab verdin? Daşdəmir dedi: – Padşah sağ olsun, o çevrəni ki, onlar çəkmişdilər, demək istəyirdilər ki, bütün dünyaya gərək bizim ola. Mən də araya xətt çəkib dedim ki, bizim bu dünyada öz yerimiz var, heç kəsi oraya qoymarıq. Sonra onlar ortaya ox qoydular ki, əgər belə olsa, biz dava edəcəyik ("Dərzinin şagirdi" nağılında ox əvəzinə ortaya bir soğan qoyurlar, yəni aralığa acılıq düşər). Mən də sənə qılıncını çəkib onların qabağına qoydum ki, biz sizdən qorxmuruq. Sonra onlar çevrəyə darı tökdülər ki, darının sayı qədər bizim qoşunumuz var. Mən də darını bir xoruza dənlətdim ki, bizim cəsur igidlərimiz sizi xoruz darını dənləyənə təkin dənləyib qıra bilərlər. Onlar da bunu görüb çıxıb getdilər.

Bu məsələnin sonuncu sualına, yəni darı məsələsinə ən zəngin folklor dəfənlərimizdən biri olan Nizaminin "Xəmsə"ində də rast gəlirik. "İsgəndərnamə"nin "Şərəfnamə" hissəsində oxuyuruq: İran hökmdarı Dara öz elçilərini İsgəndərin yanına göndərərək, qasidə tapşırıq ki, özünə İsgəndərə bir top, bir çövgən, bir çuval da küncüt apar. Dara bununla İsgəndərə demək istəyir ki, sən uşaqsan hələ al, bu topla, çövgən oyna! Küncüt isə, Daranın ordusunun böyük olduğuna işarə idi. Daranın məqsədini bilən İsgəndər küncütü (darını) evə, eşiyə səpir və öz quşlarını onları dənləməyə səsləyir (7, 119-120).

Göründüyü kimi, qədimdə tapmacalardan (bilməcələrdən) gizli diplomatik sirləri söyləmək vasitəsi kimi də istifadə edilmişdir. Bu barədə prof. Y.M.Sokolov yazır: "Tapmacadan bəzi hallarda gizli diplomatik dil formalarından biri kimi istifadə olunması haqqında rus salnamələrində maraqlı məlumatlar vardır" (22, 248). Azərbaycan folklorşünası R.Qafarlı bu barədə yazır: "Təsadüfi deyil ki, nağıllarda bir ölkə başqasına müharibə elan etməmişdən qabaq əyani – əşyalarla və sözlərlə tapmacalar göndərir, elin bilik və bacarığını sınaırdılar. Düzgün cavablar alanda döyüşmək fikrindən daşınırdılar" (1, 275).

Atla bağlı bir qədər fərqli formada "Dərzinin şagirdi" nağlında oxuyuruq: - Padşah qonşu padşaha üç erkək at göndərir ki, bu atların yaşlarını təyin etsinlər. Məlum olduğu kimi erkək atları bir tövləyə salıb, yanlarına da bir madyan at buraxırlar. Sonra madyanı, ardınca erkək atları tövlədən açıb buraxırlar. Bu zaman əvvəlcə böyük at, sonra ortancıl, daha sonra isə kiçik at eşiyə çıxır. Cavab doğru olur. Bu yerdə bir məşhur atalar sözü yada düşür: "Hər heyvanın balası/kiçiyi böyüyün dalınca gedər, uzunqulağın balası/balacası isə böyüyün qabağınca gedər".

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür məsələlərin şərhini folklorşünas alim Sədnik Paşa Pirsultanlı "Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi" adlı əsərində vermiş və bu cür məsələləri bilməcə adı ilə izah etmişdir. Əlbəttə, bu tamamilə doğrudur.

Göründüyü kimi bilməcələrdə tapmacalardan fərqli olaraq əlamətlər əsas olmur və burada böyük sirr olan məsələlərin mahiyyəti durur ki, bu da bilməcənin uşaqlar üçün nəzərdə tutulmadığını aydın göstərir.

"Daşdəmirin nağlı" demək olar ki, başdan-başa məntiq motivlərindən ibarət olan bilməcələrdən ibarətdir. Yenə həmin nağlıda oxuyuruq: - Qadın Daşdəmirdən soruşdu: De görüm, sirr saxlamağı bacarırsanmı? Daşdəmir Mirzə Möhsündən dərs aldığı deyəndə, qadın onun sözü-nü kəsib, çadrasının altından bir boşqab çıxarıb Daşdəmirin qarşısına qoydu və cavab verməsini istədi. Daşdəmir gördü ki, boşqabda bir nar, bir düjün iynə, bir qayçı, bir vərəq kağız və bir bıçaq var. Daşdəmir heç bir söz demədən bıçağı götürüb əti tikə-tikə doğradı, qayçını götürüb kağızı kəsik-kəsik elədi, sonra iynələri bircə-bircə nara sancıb boşqaba qoydu. Qadın bunun açmasını soruşanda Daşdəmir dedi: - Xanım, mən başa düşdüm ki, sən mənə gizli bir sirr demək istəyirsən, ancaq qorxursan. Mən bununla demək istəyirəm ki, əgər mənim bədənimi bu ət parçası kimi parçalasalar, bu kağız kimi tikə-tikə doğrasalar, bu nar kimi oxla doldursalar, yenə də bu sirri heç kəsə açmaram.

Adı çəkilən nağlıda başqa bir bilməcəyə diqqət verək: Nardan Daşdəmirə dedi: - Atam bir armud, bir gavalı, bir əl dəyirmanı, bir parça dəmir, bir dənə də daş göndərib. Əl dəyirmanı ovdandı. Daşla dəmir də sənsən. Amma armudla gavalını başa düşə bilmirəm. Daşdəmir armudu Nardana göstərib dedi: - Nardan, bu armudun adı Abasbəyi armududu. Bu gavalıya da bağbanlar vəzi Alı deyirlər. Atan demək istəyir ki, Daşdəmirin xaraba dəyirmanında başına gələn iş padşahın qoşun böyüyü Abas bəylə, bir də vəzirlə əlaqədardır. Göründüyü kimi, burada da məntiq öz işini görür. Beləliklə, qədim zamanlarda da diplomatiya sahəsində bilməcədən istifadə edildiyinin və məntiqi güclü olanların uğur qazandığının şahidi oluruq.

Başqa bir bilməcəyə "Dərzi şagirdi Əhməd" in nağlında rast gəlirik: - Qəflətən Firəng padşahının oğlu Pəriyə elçi göndərir. Ya onların suallarına cavab verməli, ya Pərinə verməli, yaxud da yeddi ilin baci-xəracını verməli idi. Firəng padşahının oğlu onlara qırx gənc göndərir, iyirmisi qız, iyirmisi oğlan. Hamısı bir boyda, özü də oxşar, bunları seçmək lazımdır. Məlumdur ki, Əhməd məntiqə əsaslanaraq özü ora su gətirir və suyu tökməklə oğlanları qızlardan seçə bilir. İkinci dəfə onlara üç at göndərilir, boyları və rəngləri də eyni. Biri biryəşar, biri ikiyəşar, biri də üçyəşar. Əhməd bir qab süd, bir qab arpa, bir qədər də yonca qoyur atların qarşısına. Biryəşar at südə, iki yaşar at arpaya, üç yaşar atsa yoncaya tərəf gedir. Əhməd bu məsələni də aqlının gücü ilə, məntiqin köməkliliyi ilə həll edir. Göründüyü kimi, məntiqi olmayanların bu məsələləri həll etməsi mümkün deyil. Şübhəsiz ki, burada çox gizli mətləblər gizlənilir. Yeri gəlmişkən, tapmacalarla məntiq məsələlərinin bir fərqi də ondadır ki, məntiq məsələləri nəsrə olmur və onlar daha çox bilməcəyə oxşayırlar. Amma, bilməcələr həm də nəzmlə yazıla bilər ulu Nizamidə olduğu kimi.

Qədim zamanlarda sevgi, məhəbbət aləmində sevgililər arasında əqli-mahiyyəti öyrənmək-də, qarşı tərəfin aqlının, zəkasının, fəhmi-fərəsətinin və müdrikliyinin sübuta yetirilməsində əsl sınaq vasitəsi kimi bilməcələrdən istifadə ediblər. Bu barədə bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən, Taylor Archer, Virtanen Leaa, Elli Maranda belə hesab edirdilər ki, tapmacalar toy məclislərində formalaşmışdır. Bu məqsədlə bəy və gəlinin aqlını, mərifətini yoxlamaq məqsədi ilə onlar arasında sınaqlar keçirirdilər (19, 275). İndi belə bir nümunəyə diqqət yetirək:

– Söz misalı, bir gün bir obaya bir qərib gəlir. Görünür burda çox qalacaqmış deyən, başqalarına əziyyət verməyib özünə bir alaçıq qurub yaşamağa başlayır. Sən demə, bunun qonşuluğunda bir ürəyiyuxa, dul qadın yaşayırmış. Bu qadın fikirləşir ki, qərib adamdı, kimsənəsi yoxdur, bəlkə yemək göndərim ona. Bəli, qadın durub iki növ xörək hazırlayır, yarpaq dolması, bir də kələm dolması. Bu qadının bir quluqçusu varmış, özü də əldən bir az əyriymiş, fürsət düşəndə oğurluğundan qalmamış. Qadın həm qonağın aqlını yoxlamaq məqsədiylə, həm də qulluqçunun ona sədaqətini sınağa çəkməkçün bu iki növ xörəyi bir qazana qoyur, çörəkləri də qazanın ağzına qoyub, qulluqçusuna verir ki, apar bunu çatdır o qəribə. Bəli, qərib bağlamayı açır, xörək üçün təşəkkür eləyib qulluqçudan soruşur ki, xanım daha başqa söz tapşırmadı ki? Qulluqçu cavab verir: – Xanım tapşırdı sənə deyim ki, ilimiz birdir, on iki ayı var, yarısı gecədir, yarısı gündüz. Bir də dedi ki, ilimizin dörd fəslə var. Qonaq bir qədər fikirləşəndən sonra məsələnin özəyini fəhm eləyib qulluqçuya deyir ki, get xanımına de ki, yox, elə deyil, ilimiz bir olmağına birdir, ancaq səkkiz ayı var. Onun da dördü gecədir, dördü gündüz. Fəsil də ki, dörd deyil, üçdür.

Qulluqçu geriyyə qayıdıb qonağın dediklərini xanımına yetirir. Xanım dərhal qulluqçuya deyir ki, durma, tez ol, o qonağı bura çağır. Qulluqçu getməyində olsun, xanım düşünür ki, əcəb mərifətli, fəhmlı adamdır, ömrüm boyu arzum bir beləsinin əyalı olmaq olub.

Bəli, qonaq gəlir xanımın hüzuruna, əvvəlcə diqqətlə xanıma baxır, sonra ev-əşiyi gözdən keçirdikdən sonra üz tutur sahibəyə:

– Xanım, eviniz xoşuma gəldi, ancaq, onun bircə nöqsanı var, o da ki, buxarının bir balaca əyri olmasıdır. Qadın o saat başa düşür ki, qonaq daşı hara atır. Xanım qayıdır ki, ay qardaş, buxarının əyriliyini neynirsən, tüstüsü ki, düz çıxır.

Nağıl dili yüyürək olar, çox keçmir ki, qonaqla xanımın ulduzu barışır, onlar xoşbəxt ailə həyatı qururlar. Aradan bir müddət keçir, qulluqçunun içini şübhə kəsir ki, bu nə olan işdir ki, bu iki nəfər asanca dil tapıb birləşdilər. O, dözməyib bir gün xanımından xəbər alır. Qadın da sirri gizlətmədən hər şeyi açıb ona danışır. Deyir səni sınamaq üçün qazana altı kələm dolması, altı da yarpaq dolması qoydum, bağlamaya da dörd dənə çörək. Səninlə xəbər göndərdim ki, ilimiz birdir, yəni qazan birdir, ayımız on iki – yəni on iki dolma var qazanda. Altısı gecə, altısı gündüz – yəni yarısı yarpaq dolması, yarısı kələm dolması. Dörd dənə də fəslimiz var, yəni dörd çörəkdir. Sən bu xəbəri qonağa çatdıranda özün özünü biabır eləmişən. Dözməyib yolda bir çörəyi, dörd də dolmanı yeməklə xanımına xəyanət etmişən. Odur ki, qonaq da mənə o sayaq cavab göndərib. O ki, qaldı buxarının əyriliyinə, sən bilirsən ki, sağ gözüm bir balaca çaşdı, qonaq da buna işarə eləyirdi. Mən də ona dedim buxarının əyriliyi ilə sənin nə işin, tüstüsü ki, düz çıxır. Yəni, nə olsun ki, gözüm çaşdır, aqlım, kamalım ki, öz yerindədir. İndi başa düşdünmü, biz niyə birləşdik? (2, 167-169).

Başqa bir rəvayətə diqqət edək: İki oğru olur. Onlar sədaqətlə and içirlər ki, heç zaman birlərini satmayacaqlar. İş elə gətirir ki, bir gün at oğurluğuna gedəndə oğruların biri qaçıb canını qurtarır, o biri oğrunu isə mühasirəyə alıb tuturlar. Oğrunu nə qədər çək çevir edirlər, o dos-

tunu satmır ki, satmır. Amma tutarlı dəlillər də gətirə bilmir ki, nəyə görə o, atın yüyənindən tutmuşdu. Bu halda oğrunu həbsxanaya salırlar. Həbsxanada olmayan oğru isə atı, yəhəri və yüyəni satıb qardaş malı kimi pulun tən yarısını həbsxanada olan dostunun ailəsinə verir. Ara sakitləşəndən xeyli sonra o, həbsxanaya dostu ilə görüşməyə gedir. Dostu işarə edir ki, hadisə barəsində mən heç nə deməmişəm, sən də dilini özündə saxla. Onda azadlıqda olan dostu ona deyir ki, dostum, mən istəyirəm sən biləsən: "dördlük" qırxlıq oldu, "dart və burax" onluq, "qaldır və qoy" iyirmi oldu, otuz beş xanım sahibəyə çatdı. Həbsdə olan oğruya aydın olur ki, "dördlük" (yəni dördayaqlı) qırxlıq oldu – yəni atı qırx dinara satdım. "Dart- burax" onluq oldu – yəni yüyəni on dinara satdım. "Qaldır-qoy" iyirmi oldu – yəni yəhəri də iyirmi dinara satdım. Hamısı elədi yetmiş dinar, onun da yarısını, yəni otuz beşini sənə ailənə verdim. Təbii ki, gözətçilər deyilənlərdən heç nə başa düşmürlər. İnsafən bu iki dost çox ağıllı və fəndgir oğru olublar. Göründüyü kimi, riyaziyyatın dili oğrulara nə qədər kömək edə bilib.

Bir çox ədəbiyyatlarda yanılmac kimi qeyd olunan bir nümunəyə diqqət edək: "Ağaca on quş qonmuşdu, birini güllə ilə vurdum, ağacda neçə quş qaldı?" Əlbəttə sonuncu misalı yanılmac hesab etmək olmaz. Baxmayaraq ki, burada yanılmaqlara xas olan nə oxşar səs və söz komplekslərinə, nə də onların təkrarına rast gəlinmir. Sadəcə olaraq sual verilir və cavab tələb olunur. Düşünmək, həllini tapmaq, izahını vermək isə tapmacalara aid olan keyfiyyətlərdir və yanılmaqlarda bu xüsusiyyətlər yoxdur. Yəni, bu nümunələr yanılmac yox, tapmacalardır (1, 387). Ən sadə yanılmaqlara misal: "Qırx küp, qırxının da qulpu qırıq küp". Yaxud, süjetli, kiçik, məzəli əhvalat şəklində olan bir yanılmaca diqqət edək: "Getdim, gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürküyürtüq kirpi var. Dişi kar, kor kürküyürtüq kirpi erkək kar, kor, kürküyürtüq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor kürküyürtüq kirpi dişi kar, kor kürküyürtüq kirpinin kürkünü yamayır". Bu yanılmaca Firidun bəy Köçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabında da rast gəlirik. Göründüyü kimi, bu yanılmaqların ləzzəti bir tərəfdən də mətnə rəqəmlərdən istifadə edilməsindədir. Rəqəmlərin öyrənilməsi və aşağı yaşlı məktəblilərə aşılması prosesində bu səpkidə olan yanılmaqların əhəmiyyəti danılmazdır. Ancaq bu yanılmacın poetik özəlliyi ondan ibarətdir ki, deyimin tərkibində sözəvvəli və sözortası mövqedə işlənən "k" tərkibli sözlər təkrar-təkrar işlənir və qeyri-adi bir alliterasiya forması yaradır. Bu isə hər bir oxucudan xüsusi bacarıq tələb edir ki, o, sözlərin sırasını çəşdirmədən yanılmacı əzbərdən deyib tamamlaya bilsin.

Naxçıvan folkloru antalogiyasının 1-ci hissəsində saylarla bağlı maraqlı tapmacalara rast gəlirik. Bunlardan bəzilərinə ilk dəfə bu topluda rast gəldim. Məsələn: Bu necə misal olur, iyirmidən ikisin çıxanda, doxsan doqquzu qalar (XX-II=99).

Yaxud bir cüt rəqəmin var, yerini dəyişəndə otuz üç artır, tap görəksən hansıdır onlar? (66 rəqəmidir).

Yadıma bir hadisə düşdü. Orta məktəbdə oxuyarkən bizim bir müəllimimiz var idi. Bir, iki sual verməklə istənilən adamın yaşını, yaxud ürəyində tutduğu rəqəmi deyə bilirdi. Bu məsələ bizə qəribə gəlirdi ki, bunu necə bilmək olar. Amma, bir neçə il keçəndən sonra bu məsələnin o qədər də çətin olmadığını öyrənə bildik. Əslində, bu da məntiqdir, amma ənənəvi məntiq üzərində qurulmuş formal məntiq yox, formal məntiq üzərində qurulmuş riyazi məntiq. Qeyd edim ki, bu məsələni ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilini rus, alman, fransız və gürcü dillərindən də yaxşı bilən böyük rus şairi, yazıçısı, dramaturqu və rəssamı Lermontov haqqında olan xatirələrdən oxumuşam.

Beləliklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, məntiqi məsələlər nə qədər yüksək mövqə qazansalar da, onların başlanğıcı tapmacaların ibtidai və sadə formaları ilə bağlı olub çox vaxt öz varlı-

ğında tapmaca nüvəsini qoruyub saxlayır. Beləliklə, kök birdir və o, tapmacadır. Qalanların isə hamısı, o cümlədən bilməcə də, bağlama da, qıfılbənd də onun törəmələridir. Məlumdur ki, tapmacalar uşaq folkloruna aid olduğu halda, bilməcələr tamamilə fərqlidir və onlar həm kiçik, həm də böyük üçün nəzərdə tutulur.

Bir maraqlı bilməcə ilə bu məqaləni yekunlaşdırmaq istəyirəm:

– Deyilənlərə görə bir gün XIX-XX əsrin ən böyük sənətkarlarından biri Aşıq Ələsgər bir toy məclisi aparırmış. Məclisin ən gözəl anlarının birində ustadımız baxıb görür ki, uşaqlar yığılıb mağarın o qırağından diqqətlə aşığa qulaq asırlar. Aşıq Ələsgər uşaqlara yaxınlaşır və soruşur ki, ay oğul, bəlkə sizin də bir xahişiniz var, bəlkə sizin də ürəyinizdən bir şey keçir. Uşaqlardan biri əlin yuxarı qaldırır ki, bəs mənim sözüüm var. Aşıq Ələsgər soruşur ki, nədir ay oğul? Uşaq qaydır ki, Ələsgər əmi o nədir ki, həm bilirəm, həm də bilmirəm? Dünya Dədə Ələsgərin başına fırlanır. Ayə bu nə cür sualdır, o nə deməkdir ki, həm bilirəm, həm də bilmirəm? Amma özün o yerə qoymur. Qeyd etdiyimiz kimi böyük ustadıydı aşıq Ələsgər. On-on beş dəqiqədən sonra ustadımız qəlyan çəkmək adıyla bağı gəzməyə çıxır. Biyy, baxıb görür ki, uşaq da keçdi belə. Uşağı çağırır yanına soruşur ki, ay oğul, bayaq da mənə belə bir sual verdin. Dedin ki, o nədir ki, həm bilirəm, həm də bilmirəm? Uşaq qaydır ki, Ələsgər əmi bundan asan nə var ki. Bəs ölümdü də, bilirəm ki, öləcəyəm, amma bilmirəm nə vaxt öləcəyəm. Deyilənlərə görə, ustadımız cibindən bir şax manatlıq çıxardıb uşağa verir, sonra məclisə qaydır. Bir qədər keçəndən sonra deyir ki, bəs ay camaat bayaqları o uşaq mənə sual vermişdi, elə bilməyin ki, mənim yadımdın çıxıb. Mənim yadımdan heç nə çıxmaz. Bəs onun cavabı ölümdü də, bilirəm ki, öləcəyəm, amma bilmirəm, nə vaxt öləcəyəm. Uşaq da bicin biriymiş, cibindən manatı çıxardıb qaldırır yuxarı, deyir ki, Ələsgər əmi, bundan birin ver, birin də deyim. Camaat gülüşür və işin nə yerdə olduğunu bilirlər. Ustadımız da eləmir tənbellik qaydır ki, buyur bu da sənin təzə manatın, di denən. Belə rəvayət edirlər ki, uşaq bu dəfə ustadı bir bayatıyla imtahana çəkir. Qaydır ki,

Əzizinəm yar andı, Yar unutmaz yar andın. Biz torpaqdan yarandıq, Torpaq nədən yarandı?

Belə rəvayət edirlər ki, ustadımız qaydır, ay camaat, elə bilirsiniz şairlər, ustadlar, alimlər hər şeyi bilirlər, onların bilmədiklərimi ayaqlarının altına yığsanız, başları ulduzlara dəyər. Bu rəvayətin çox maraqlı davamı da var. İnşallah qismət olarsa, növbəti yazılarımızda. Əlbəttə, belə misallar çoxdur. Bu səpkidə olan bir çox maraqlı məsələlər müəllifin monoqrafiyasında rast gəlmək olar (3).

Göründüyü kimi, insanların bədi təfəkkürünün, intellekt qabiliyyətinin, məntiqi düşünmə bacarığının, yaradıcı fəallığının artırılmasının və inkişaf etdirilməsinin çoxsaylı yollarından biri də məhz folklorlardan keçir. Bütün bunlar isə xalqın ruh yaddaşına, keçmişinə və tarixinə olan hörmət və etiramla bərabər, folklorun nə qədər praktiki əhəmiyyətə malik olmasından xəbər verir.

Nəticə. Folklorun reciprocal janrlarından biri olan tapmacalar insanlara daha diqqətli və aktiv olmağı öyrədir, təxəyyülü və bilik qazanmaq həvəsini inkişaf etdirir, yaddaşı məşq etdirir və nəhayət əyləndirir. Tapmaca semantik analiz üçün ən çətin paremioloji janrlardan biri hesab olunur. Türk xalqlarının folklorunda da tapmacaların həm adı, həm də funksiyaları müxtəlifdir. Tapmaca ilə bilməcə arasında bir-birinə oxşayan və bəzən fərqləndirilməsi çətin olan müəyyən məqamlar olsa da, özlərinə məxsus fərqli xüsusiyyətlər də az deyil. Bunlar tamamilə fərqli anlayışlardır. Məsələn burasındadır ki, bilməcə insan zəkasının geniş mənada sınaq meydanıdır. Burada tapmacalardan fərqli olaraq, bəzən əlamətlər yox, rəmzlər əsas hesab olunur və tərəflər rəmzlərlə danışırlar. Rəmzlərin mənası isə məlum olduğu kimi ciddi həyati-fəlsəfi mənə daşıyır.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Qafarlı R.O. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı, "Elm və Təhsil", 2013, 540 səh.
2. Mehdizadə İ. Maralı qoca dağlar. Bakı, 2003, 324 səh.
3. Məmmədov X.B. Folklorun elmi rüşələri. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 368 səh.
4. Мамедов Х.Б. Сравнительное исследование жанра «билмедже» (головоломка) в азербайджанском фольклоре//ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки». Алматы, № 4 (54), 2015, стр. 144 - 151).
5. Nağıllar. Azərbaycan nağılları. IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 336 səh.
6. Nağıllar. Azərbaycan nağılları. V cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 304 səh.
7. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 432 səh.
8. Şamil Ə. Uyğur, Qaqauz, Qüzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı, Nurlan, 2011, 412 səh.
9. Абдрашитова М. О. Загадка как жанр современного фольклорного дискурса//Молодой ученый. Тамбов, Грамота, 2012, №1, т.2, стр. 6-9.
10. Абдрашитова М.А. Своеобразие загадки как жанра фольклорного дискурса//Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов, Грамота, 2013, №4(22), ч.1, стр. 15-18.
11. Андреева Е.Г., Кукша И.Л. Роль загадки в языковой картине мира (на материале русского и английского языков)//Вестник Русской Христианской Гуманитарной Академии. Санкт-Петербург, Издво: РХГА, 2010, №3, т.11. стр. 148-160.
12. Аристотель. Об искусстве поэзии. Москва, Гос. изд-во худ. лит-ры, 1957, 184 с.
13. Быкова А. А. К вопросу об определении загадки//Паремииологические исследования. Москва, Наука, 1996. с.105-107.
14. Гашарова. А.Р. Лезгинские народные загадки//Вестник Калмыцкого Университета. Элиста: 2018, № 40(4), стр. 72-78.
15. Гымпилова С.Д. Числовые загадки бурят//Вестник Бурятского Государственного Университета. 2014, №10-1, стр. 239-243.
16. Жуков К.А. Языковая картина мира современной русской загадки: брeнное и вечное//Вестник Новгородского Государственного Университета им. Ярослава Мудрого: Научный журнал. –Новгород. Изд-во НГЛУ, № 51, 2009, стр.60-63.
17. Загадки русского народа. Сборник загадок, вопросов, притч и задач//Сост. Д.Н. Садовников; вступ. ст., ред. и примеч. В.П. Аникина. – Москва, 1959, 258 с.
18. Исянгулова С.Ф. Лексика Башкирских загадок в лингвокультурологическом аспекте//Вестник Башкирского Университета. 2010, №2, Т.15, стр. 405-407.
19. Кёнгэс Маранда Э. Логика загадок//Паремииологический сборник. Посло-вица. Загадка. Сост., ред. и пред. Г.Л. Пермяков. – М., 1978. – С. 249-282.
20. Митрофанова В.В. Художественный образ в загадках//Современные проблемы фольклора: [сб.ст]. Вологда, 1971. – 141-151.
21. Орлова. О.С. Происхождение загадки//Вестник Московской Международной Академии, Москва, 2017, №1, стр.192-197 (Orlova O.S. The Origin of Riddles).
22. Семенов Н. Н. Проблема описания функционально-категориального статуса загадок как паремического жанра//Вестник Пятигорского Государственного лингвистического университета. Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, №4, 2010. стр. 42-46. (Semenenko N. N. The problem of describing the functional categorial status of riddles as parable genre.)
23. Сендерович С.Я. Морфология загадки. Москва. Языки славянской культуры, 2008, 208 с.
24. Соколов. И.М. Русский фольклор. Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – Москва, 2007. – 544 с.
25. Топоров В.Н. Заметка о числовом коде русских загадок//Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике. Т.1. Теория и некоторые частные ее приложения. М., 2005, 816 с.
26. Топоров В.Н. Из наблюдений над загадкой//Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст. – ч.1. – М., 1994. с.10-117.

27. Ушакова. О.Д. "Загадки, считалки и скороговорки": Словарик школьника. – СПб.: Издательский Дом "Литера", 2007, 96 с.
28. Цивьян Т.В. Отгадка в загадке: разгадка загадки?//Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадкакактекст. Москва,1994. стр. 178-194.
29. Brahams R. D., Dundes A. Riddles//Folklore and Folklife: The Introduction. University of Chicago Press, 1972. P. 129-144.
30. Georges R. A., Dundes A. Toward a Structural Definition of the Riddle//The Journal of American Folklore. 1963. Vol. 76, № 300. P. 111-118.
31. Hamnett I. Ambiguity, classification and change: the function of riddles, 1967. URL: http://www.era.anthropology.ac.uk/Era_Resources/Era/Riddles/hamnet.html (датаобращения: 14.03.2017).
32. Taylor A. English Riddles from Oral Tradition. Berkley ; Los Angeles, 1951.
33. Green T.A, Pepicello W. J. The Folk Riddle: A Redefinition of Terms //Western Folklore.1979. Vol. 38, № 1. P. 3-20.

UOT: 37.02;371

SİNİF OTAĞINDA BƏDİİ PERSONAJLAR-İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİ XARAKTERLƏRDƏN İSTİFADƏ

PƏRVİNƏ KƏRİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

pveliyeva@beu.edu.az

XÜLASƏ

Bu tədqiqatın məqsədi ingilis dilinin digər dil daşıyıcılarına öyrədilməsində ədəbi simvolların istifadə üsullarını öyrənməkdir. Tədqiqat təbiətə şərhçi bir xarakter daşıyır. Alınan məlumatlar göstərir ki, ingilis dili dərslərində ədəbi personajlardan istifadə etmək üçün bir çox üsullar mövcuddur. Tələbələrin yazılı nitqini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilən bir çox fəaliyyət növü var, digərləri isə oxu bacarıqlarını artırır. Lakin, bütün bu fəaliyyətlər həm də dinləmə və danışma bacarıqlarını da məşq və inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər. Buna görə də, onlar mümkün qədər interaktiv olmalıdır. Bu səbəbdən sinifdaxili fəaliyyətlərin cütlüklər və ya qruplar şəklində aparılması məqsədəuyğundur. Bəzi sinifdaxili fəaliyyətlər müsahibə formasında, digərləri isə plakatlar və ya məktublər formasında keçirilir. Bu məqalədə toplanmış olanlar yalnız müxtəlif tədris və təlim vəziyyətlərinə uyğunlaşmaq üçün bir neçə ideyanın düzəldilməsi, dəyişdirilməsi, sadələşdirilməsi və ya birləşdirilməsi üçün prototiplərdir. Əsas tövsiyə isə bədii personajların dil öyrənmə şəxsin xeyrinə maksimum istifadə edilmədən buraxılmamasıdır.

Açar sözlər: Sinifdaxili fəaliyyətlər, ədəbiyyat, ədəbi personajlar, ingilis dilinin tədrisi

LITERARY CHARACTERS IN THE CLASSROOM- USING LITERARY CHARACTERS IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the use of literary symbols in teaching English to other speakers. The research is interpretive in nature. The data show that there are many ways to use literary characters in English lessons. There are many types of activities that can be used to develop students' written speech, while others improve their reading skills. However, all of these activities can also be used to train and develop listening and speaking skills. Therefore, they should be as interactive as possible. For this reason, it is advisable to conduct classroom activities in pairs or groups. Some in-class activities take the form of interviews, while others take the form of posters or letters. The ones collected in this article are just prototypes for correcting, modifying, simplifying, or combining several ideas to adapt to different teaching and learning situations. The main recommendation is that the characters should not be left without maximum use for the benefit of the language learner.

Key words: Classroom activities, literature, literary characters, English language teaching.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПЕРСОНАЖИ В КЛАССЕ -ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПЕРСОНАЖЕЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

Цель этого исследования - изучить использование литературных символов в обучении английскому языку других носителей языка. Исследование носит интерпретативный характер. Данные показывают, что есть много способов использовать литературные персонажи на уроках английского языка. Существует множество видов деятельности, которые можно использовать для развития письменной речи учащихся, а другие - для улучшения их навыков чтения. Однако все эти упражнения также можно использовать для тренировки и развития навыков аудирования и разговорной речи. По этой причине рекомендуется проводить занятия в классах парами или группами. Некоторые занятия проводятся в форме интервью, другие - в форме плакатов или писем. Те, которые собраны в этой статье, являются всего лишь прототипами для исправления, модификации, упрощения или объединения нескольких идей для адаптации к различным ситуациям преподавания и обучения. Основная рекомендация - не оставлять персонажей без максимального использования на благо изучающего язык.

Ключевые слова: классная деятельность, литература, литературные персонажи, обучение английскому языку.

Giriş

Ədəbiyyat ilham mənbəyidir. Bu, yazıçıların fikirlərini ifadə edən və yaşadıkları dünyanı təsvir edən effektiv yollardan biridir. Ədəbiyyat ikinci dil mədəniyyətinə etibarlı bir portaldır. Digər mədəniyyətlərdən ədəbi əsərləri oxumaq ona məxsus insanların özlərini necə apardığını, düşündüyünü və danışdığını bilmək üçün kömək edir. Bu xarici dilləri öyrənənlər üçün əlverişlidir, çünki onlar dilləri səlis, doğma kimi danışa bilmək üçün orijinal dildə yaxşı mənbəyə ehtiyac duyurlar. Bədii obrazlar ədəbiyyatda mədəni və intellektual elementləri əks etdirmək üçün istifadə olunan vasitələrdən biridir. Real dünyadan götürülmüş obrazlar dil daşıyıcılarının nümunəsinə uyğun xarici görünüşə sahib olur, davranır və danışır. Hər bir xarakter fərqli şəkildə geyinir, öz dilindən istifadə edir və özünəməxsus unikal şəxsiyyətə, motivasiyaya və münasibətə malikdir. Bütün bu elementlər və daha çoxu dil öyrənənlərə böyük töhfə verir. İstənilən halda, ədəbi personajlar kağız üzərində yaşayan dil daşıyıcılarıdır ki, şagird (dil öyrənən) onlarla vaxtlarını keçirsin və öyrənsin. İngilis dilinin xarici dil olduğu ölkələrdə bu, əvəzolunmaz bir fürsət, hətta lüksdür. Amma təəssüf ki, ingilis dilini tədris edən bütün müəllimlər və şagirdləri ədəbiyyata və ədəbi personajlara bu nöqtəyi nəzərdən yanaşmırlar. Ədəbiyyat sadəcə müəyyən bir imtahandan keçmək üçün öyrənilən ağır bir yük olmamalıdır. Ədəbiyyatın bir hissəsi olan personajları oxucunu əyləndirmək üçün istifadə edilən və sonradan unudulmuş incə təcəssümdən başqa bir şey kimi qəbul etmək olmaz. Müəllimlər bunu etməklə maraqlı, mədəni cəhətdən zəngin vasitələrlə ingilis dilini öyrətmək üçün əla fürsəti əldən verirlər.

Tədqiqat metodu

Bu iş özündə araşdırma, müqayisə, eyni zamanda pedaqoji tədqiqat metodlarını cəmləşdirib. Tədqiqat müəllimlərə ədəbi personajların əhəmiyyəti, təhlili və növləri baxımından vacib biliklər verməyə çalışır. Həm də diqqəti TESOL (Teaching English to Speakers of Other Languages-İngilis dilini başqa dillərdə danışanlara öyrətmək) kontekstində simvol təqdim etməyin faydalarına çağırır. TESOL müəllimlərinin bu işdən faydalanacaqları gözlənilir, çünki burada sinifdə istifadə üçün bir neçə interaktiv fəaliyyət növü təklif olunur.

Tələbələr ədəbiyyatı tədris planlarının bir hissəsi olaraq niyə oxuduqlarını və xarakter təhlilinə nə üçün daha dərinləndirən baxmaları gərəkdiyini öyrənəcəklər. Tələbələrə xarakterizasiyanın əhəmiyyəti barədə məlumat verməklə, bu iş onları ədəbi elementlərə daha böyük həvəslə yanaşmağa təşviq edir. Məqalə dil öyrənənlərə obrazları anlamaqda və müxtəlif dil bacarıqlarını inkişaf etdirərkən eyni zamanda əylənməyə kömək edən yollar və fəaliyyətlər təklif edir.

Bir sözlə, tədqiqat TESOL siniflərində ədəbi personajlardan istifadə yollarını təsvir etmək məqsədi daşıyır. Burada həmçinin bədii obrazlar vasitəsilə şagirdlərin dilini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilən bəzi üsulların təsviri və müzakirəsi verilib.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri

Bəzi cəmiyyətlərdə, ümumiyyətlə, ədəbi səriştəyə malik ingilis dilini öyrənənlər az olur ki, bu da onların bədii ədəbiyyata sadəcə bir sıra əsərlərdən ibarət olan əyləncə və asudə vaxt məşğuliyyəti kimi yanaşmasına səbəb olur. Bu cəmiyyətlərdə ədəbiyyatın bir çox aspektləri ciddi qəbul edilmir. Eyni şəkildə, personajları öyrətməkdə problem şagirdlərin yalnız xəyalən mövcud olduqları üçün onlara laqeyd qalmalarıdır. Buna görə də, personajların təqdim olunduğu hissə darıxdırıcı və mənasız hesab olunur. Müəllimlər personajların necə təqdim edilməsinə və təhlil edilməsinə az diqqət yetirirlər. Ədəbi mətnin bu vacib sayılmamış tərəfi həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün çətin bir öhdəlik kimi qarşılır, halbuki hər iki tərəfin maraqlarına uyğun şəkildə istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat və dil bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ədəbiyyat, dilin inkişaf etmiş mürəkkəb bir forması və ya "... mümkün ola biləcək ən yüksək səviyyədə məna daşıyan dil" adlanır.[1] Ancaq ədəbiyyatın dəqiq tərifini vermək cəhdi yalnız fərqli mövqelər tərəfindən qəbul edilib mükafatlandırılacaq. Lazarın qeyd etdiyi kimi [2], "biz ədəbiyyatın tərifinin asan bir vəzifə olmadığını gördük...ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri arasında bunu necə etmək barədə xeyli fikir ayrılığı mövcuddur." [2, səh.5]"Ədəbiyyat" termini epik poemadan reklam kitabçasındakı mətn parçasına qədər hər şeyi əhatə edə bilər, çünki ədəbiyyatın nə olduğu ilə nə olmadığı arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək çətindir. "Ədəbiyyat" termini ağla gələn zaman dərhal güclü obrazlar, yaradıcı strukturlar və yüksək keyfiyyətli söz ehtiyatı olan mətnlər xatırlanır. Buna nümunə olaraq **Ceyms Coysun "Sənətkarın gəncliyindəki portreti" (James Joyce "Portrait of the Artist as a Young Man")** əsərindən götürülmüş sitata diqqət yetirə bilərik: *"His heart danced upon her movements like a cork upon a tide. He heard what her eyes said to him from beneath their cowl and knew that in some dim past, whether in life or reverie, he had their tale before... Yet a voice within him spoke above the noise of his dancing heart, asking him would he take her gift to which he had only to stretch out his hand."* [3]. Ədəbiyyat həyatın əsl rənglərini əks etdirdiyi üçün əsərlər sadə və çox adi sayılan bir dildə yazıla bilər. Bu tendensiya uşaq və ya gənclər üçün olan bədii ədəbiyyat nümunələrində daha geniş yayılmışdır. Bəziləri hətta söyüş və ya nadir danışiq ifadələrini belə əks etdirir: *"All of a sudden-for no good reason, really, except that I was sort of in the mood for horsing around-I felt like jumping off the washbowl and getting old Stradlater in a half nelson. That's awrestling hold, in case you don't know, where you get the other guy around the neck and chock him to death, if you feel like it."* [4]

Dil müxtəlifliyi TESOL müəllimləri üçün əlverişlidir, çünki təhsil şəraitində müxtəliflik tövsiyə olunur. Buna baxmayaraq, material mədəni və linqvistik uyğunluğu araşdırılaraq diqqətlə seçilməlidir. Təqdim olunan məqalədə "ədəbiyyat" termini şeir, bədii ədəbiyyat və pyeslər kimi böyük ədəbi formalarla məhdudlaşdırılıb.

Bir çox TESOL tədris proqramları modullarına ədəbi mətnləri daxil edir. Bunlar, qısa hekayələr, şeirlər, roman və ya pyesdən çıxarışlar ola bilər. Bəzi oxu dərsliklərinə qısa romanların uyğunlaşdırılmış variantlarını da daxil edilə bilər. Bir çox müəllim ayrıca dərsdənkənar material kimi öyrənilmək və ya hətta dərs layihəsi olaraq götürülmək üçün öz seçdikləri ədəbi mətnlərdən istifadə etməyi üstün tutur. Sual yaranır: niyə dil tədrisinin olduğu yerdə ədəbiyyatın bir dozası olmalıdır? Ədəbi personajların ədəbi əsərlərin tərkib hissələri olduğuna şübhə yoxdur və ədəbiyyatı bütövlükdə istismar etməyin məqsədə uyğunluğu sübut edilmədikdə, personajların anlaşılmasının heç bir mənası yoxdur. Çünki personajlar ədəbi parçaların ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Xarakterlərin təhlilinin əhəmiyyəti

Təhlil istənilən bədii əsərdə mühüm amildir. Personajlar süjeti reallaşdırırlar, müəllif ideyalarını dialoq vasitəsilə səsləndirirlər, konsepsiyaları simvollaşdırır və mədəniyyətləri təmsil edirlər. Bəzən obrazlar o qədər təsirli ola bilər ki, onlar süjet və digər elementləri kölgədə qoyurlar. Məsələn, bəzi əsərlər personaj üzərində o qədər mərkəzləşmişdir ki, xarakteri təhlil etməkdən başqa, çox az şey baş verir. Ernest Heminqvey "Günəş çıxır" (Ernest Hemingway "The Sun Also Rises") [5] romanında Birinci Dünya müharibəsinin şahidi olmuş gənclərin nəslindən bəhs edilir. Bu nəslin xüsusiyyətləri romanda bir qrup insan tərəfindən təqdim olunur. Kiçik döyüşlər, partiyalar və öküz döyüşləri istisna olmaqla, az şey əks olunur. Şekspir yaradıcılığı da bu baxımdan diqqətə layiqdir. "Hamlet" əsəri əsasən öz əsas qəhrəmanları üzərində cəmlənmiş

əsərlərə nümunə ola bilər. Döyüşlər, sui-qəsdlər və xəyanətlərlə dolu bir əsər "Kral Lir" ilə müqayisədə Hamlet qəhrəmanının şəxsiyyətini ortaya qoyan monoloqlar və dialoqlara can atır.

TESOL-da personajların əhəmiyyəti

İngilis dilini öyrənənlər üçün personajların faydalı olmasının müxtəlif yolları var:

Lügət mənbəyi

Yazıqlar adətən personajlarını fərqli çalarda təqdim edirlər. Onlar hər bir xarakterinə fərqli xüsusiyyətlər bəxş edirlər. Bu xüsusiyyətlər, öyrənənlərə ingilis dilinin yalnız ikinci və ya xarici dil olaraq qəbul edildiyi real həyatda qarşılaşa bilməyəcəkləri unikal bir baza-söz ehtiyatı mənbəyi gətirəcəkdir. Belə xüsusiyyətlərə misal olaraq fiziki görünüşün təsviri "*There was an old man with a black eye patch over one eye, a young lad who looked cross eyed*" [6], eləcə də şəxsiyyət təsvirini "*She is a selfish, hypocritical woman, and I have no opinion of her*"; "*You are a romantic idiot.*" [7] misal gətirə bilərik. Ədəbi personajların həyatından çıxarıla biləcək söz kateqoriyalarının sonu ola bilməz: havanın təsviri, təbiət təsviri, hisslərin ifadəsi, istedadlar, vərdişlər, sevimli yeməklər və s. kimi kateqoriyalara aid sözlər deyilənə nümunə ola bilər.

Üslub

Bir ədəbi əsərdəki personajlar hamısı eyni şəkildə danışmırlar. Kral Lir ilə Axmağın danışıq heç də eyni deyil. Bir roman daxilində aristokrat biri ilə təhsili az olan bir kasıb obrazın danışıq nəzərə qarşıcaq dərəcədə fərqli olur. Bu diksiyaya, ifadələrə, tələffüzə və vurğuya aiddir. Bu cür cəhətlərə və çeşidlərə məruz qalmaq öyrənənlərə həm danışıq şüurunu həm də şüuraltı şəkildə nitq nümunələrini mənimsəməyə kömək edir.

Sosial davranış qaydaları

İngilis dilini öyrənən tələbələr ədəbiyyat vasitəsilə dil daşıyıcılarının fərqli vəziyyətlərdə necə davranmaları ilə tanış ola bilərlər. Məsələn, müxtəlif yaş qruplarının bir-biri ilə necə davranması, bir tədbirə necə dəvət etməli, dəvəti necə qəbul və ya rədd etməli, ana dilində danışan cəmiyyətdə sosial standartların və münasibətlərin necə qiymətləndirildiyi ən orijinal şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır.

Ədəbi personajlardan faydalanmaq üçün sinifdaxili fəaliyyətlər:

Yazın və tapın

Şagirdlər müəyyən bir xarakterin təsvirini yazırlar və qalan şagirdlər onun kim olduğunu təxmin edirlər. Xarakterlər tədris edilən ədəbi əsərdən, yəni bir roman, qısa hekayə, və ya şeirdən seçilə bilər.

Bir xarakterə məktub

Öyrənənlər, tədris olunan ədəbiyyat parçasından bir xarakterə məktub yazırlar. Onun barədə nə və niyə belə düşündüklərini izah edirlər. Bu deyilənləri mətn daxilindəki bir sıra nümunələrlə əsaslandırma bilərlər. Baş verən hadisələr və ya məsələlər barədə fikirlərini bildirmək şagirdlərdə həm də tənqidi düşüncənin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün istifadə oluna biləcək mühüm vasitədir.

İtmiş xarakter

Şagirdlər itkin düşmüş bir ədəbi xarakter haqqında bir afişa yazırlar. Bacardıqları qədər uyğun məlumatları daxil edirlər. [8].

Proqnozlar hazırlamaq

Mətnin birinci hissəsini oxuduqdan sonra, şagirdlərdən hekayə xəttinin mümkün davamlarını təklif etmələri xahiş olunur. Bədii əsəri tam oxumadan əvvəl şagirdlər seçilmiş parçaları oxuyur və personajların şəxsiyyətləri, rolları, və digər detalları haqqında proqnozlar verirlər. [8, səh.7].

Xarakter sitatları

Burada öyrənənlər seçilmiş sitatları hansı personajların söylədiyini öyrənmək üçün birlikdə çalışırlar, bu sitatın xarakter haqqında nələri ortaya qoyduğunu, hansı obrazın bu cür sözləri söyləyəcəyini müzakirə və müəyyən edirlər.

Xarakter müsahibəsi

Şagirdlər əsərdən hər hansı bir xarakter rolunu oynayır, digər şagirdlər isə bədii mətnin məzmununu ilə əlaqədar suallar verirlər.

Sifət seçimləri

Şagirdlər müəyyən bir xakteri təsvir etmək üçün ən uyğun olan sifətləri müəllim tərəfindən təqdim olunan siyahıdan seçirlər. [2, s.85]

Söz birləşməsi

Şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək üçün müəllim onlara kitabdakı xüsusi personajlara aid edilməli olan bir sıra termin və ifadələr verə bilər. [8, s.43]. Onları uzlaşdıraraq şagirdlər söz ehtiyatlarını tək sözlər şəklində deyil, söz birləşmələri şəklində zənginləşdirir ki bunun da dil öyrənmədə daha effektiv olduğu sübut olunub.

Xarakterin gündəliyi

Şagirdlər hadisələr barədə öz qeydlərini və təəssüratlarını da yaza bilər, həm də personajların hərəkətləri və reaksiyaları barədə ətraflı rəy verdiyinə əmin olurlar. Bu fəaliyyət şagirdlərə mətnin məzmununu nəzərdən keçirməyə və özlərini ifadə etmələrini artırmağa kömək edir. Beləliklə peşəkar müəllim həm də şagirdinin üzərinə getmədən onun iç dünyası ilə tanış ola bilmə imkanı əldə edir.

Sosioqram

Şagirdlər müxtəlif personajların necə əlaqəli olduğunu göstərmək üçün sosioqram üzərində işləyirlər. Şekli uyğun xarakter adları və ya münasibət növləri ilə doldururlar: ailə (ər-arvad), sosial (dost, qonşu) və ya peşəkar (müdir, müəllim ... və s.) [2, s. 164].

Falçılıq

Şagirdlər personajları seçir və gələcəkdə personajların həyatının necə olacağını əvvəlcədən söyləməyə çalışırlar. Şagirdlər, eyni kitabdakı təfərrüatlara əsaslanaraq gerçəkləşəcəyi ehtimal olunan proqnozları irəli sürməyə təşviq olunurlar.

Yaradıcı Söhbət

Şagirdlər xəyali bir səhnədə mətnin personajları arasında dialoq qurmaq üçün birlikdə çalışırlar. [8, s.49]. Daha sonra şagirdlər bunu fərqli rolları canlandıraraq kiçik səhnəcikdə çıxış edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT :

1. Pound, E. ABC of Reading. New York, 1960 : New Directions.Pride and Prejudice (2007) in sparknotes.com, retrieved from : <http://www.sparknotes.com/lit/pride/characters.html>
2. Lazar, G. Literature and Language Teaching: A Guide for Teachers and Trainers. Cambridge: Cambridge University Press, 1993
3. Joyce, J. A Portrait of the Artist as a Young Man. New Delhi: Surjeet Publications, 1996
4. Salinger, J.D. The Catcher in the Rye. New York: Little, Brown & Company, 1991
5. Hemingway, E. [Introduction]. The Sun Also Rises. New York: Thinking Ink,2011
6. Saramago, J. Blindness. Florida: Harcourt Publishing ,1997
7. Shaw, B. Plays Pleasant. New York: Penguin Books, 1984
8. Collie, J. and Slater, S. Literature in the Language Classroom: A Resource Book of Ideas and Activities (Cambridge Handbooks for Language Teachers). Cambridge: Cambridge University Press, 1987

UOT: 82.0

CÜNUNLUQ KONSEPTİ

LEYLA MAHMUDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

lismayilova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Ağlı itirmək, dəli olmaq, havalanmaq mənalarını ehtiva edən "cünun" kəlməsi, gözlə görülməyən mücərrəd məfhumlardan sayılan bir məxluqatı bildirir və ərəb dilindəki "cinn" sözündən törəyir. Məqalənin əsas məqsədi cünunluğa ümumi konsept kimi yanaşmaq, konseptinin məğzini, əhatə etdiyi elmi, sosial, dini, fəlsəfi, tibbi, tarixi, hüquqi tərəflərini geniş, hərtərəfli izah etmək, "cünun" kəliməsinin qrammatik, leksik ifadə vasitələrini, sözün yaranma şəraitini və lüğəvi mənalandırılmasını gözdən keçirməkdir. Araşdırmada unudulmuş məqamlara xüsusiyə diqqət edilmiş, psixoloji və hüquqi baxımdan hətta sosial və dini baxımdan da cünunların həyat tərzini dəyərləndirilmişdir. Ədəbiyyatda cünunun müvqeyinə ümumi şəkildə nəzər yetirilmiş, maraqlı və yadda qalan məqamlarla ədəbi dildə cünunluq öyrənilmişdir.

Açar sözlər: dəlilik, cinn, cənnə, cünun, məcnun.

КОНЦЕПЦИЯ «ДЖУНУН»

РЕЗЮМЕ

Слово «Джунун», означающее потерять сознание, стать сумасшедшим, помешаться, происходит от слова «Джинн», которое в арабском языке обозначает невидимое абстрактное существо. Основная цель статьи – трактовать слово «Джунун» как общее понятие, подробно объяснить его суть и дать исчерпывающий обзор научных, социальных, религиозных, философских, медицинских, исторических и правовых аспектов этого понятия, а также, рассмотреть грамматические, лексические и логические выражения этого слова.

В исследовании особое внимание уделялось забытому значению этого слова, а также, оценивались психологические и юридические аспекты жизни сумасшедших, как в социальном, так и в религиозном отношении. В литературе представлен общий обзор слова «Джунун» и изученно на литературном языке с интересными и запоминающимися моментами.

Ключевые слова: безумие, джинн, джанна, джунун, меджнун.

THE CONCEPT OF "JUNUN"

ABSTRACT

The word "junun" which means to lose consciousness, to become mad, an invisible abstract creature and derives from the Arabic word "jinn".

The main purpose of the article is to approach junun as a general concept, to explain the essence of the concept, comprehensive explanation of the scientific, social, religious, philosophical, medical, historical and legal aspects, to review the grammatical, lexical means of expression, conditions of word formation and dictionary definition.

The study was particularly focused on the forgotten moments and the life style of junun's was evaluated by psychological and legal, even the social and religious aspects.

There was a general overview of the position of the junun in literature and it has been studied in literary language with interesting and memorable moments.

Key words: madness, jinn, janna, junun, madjnun.

Cünun kimdir? Dəlilik halının təzahürü özünü necə biruzə verir? Bu əqli gerilik ya ruhi sarsıntıdır, yoxsa bu halın özü bir çoxları üçün daha üstün düşüncəli olmaq deməkdir? tarixi şəxsiyyət kimi tanıdığımız, bir sıra ədəbi əsərlərin qəhrəmanına çevrilən, tibdə bütün dövrlərin aktual xəstəliyi olan bu halın daşıyıcılarını tanımaq hərtərəfli tədqiqatı labüd edir. Ədəbiyyatda

“cünunluq konsepti” daha fərqli və maraqlı kontekstlərlə, lirik, epik janırlarda təzahür edilərək fərqli obraz və məzmunlarla üzə çıxır. Təsəvvüfi baxımdan yanaşıldıqda isə cünunların diliylə düşündürücü məqamlar yadda qalır.

Cünunluq konseptinin ümumi məğzi, konseptin əhatə etdiyi elmi, sosial, dini, fəlsəfi, tibbi, tarixi, hüquqi tərəflərini geniş, hərtərəfli izahdan öncə “cünun” kəliməsinin qrammatik, leksik ifadə vasitələrini, sözün yaranma şəraitini və lüğəvi mənalandırılmasını gözdən keçirək.

“Ağlı itirmək, dəli olmaq, gizlətmək”(3,səh.125) mənalərini etiva edən “cünun” kəlməsi, gözlə görülməyən mücərrəd məfhumlardan olan bir məxluqatı ifadə edən Ərəb dilindəki “cinn” sözündən törəmiş bir kəlimədir. İslam dinin inancında insan və mələklərdən əlavə üçüncü varlıq kateqoriyası kimi tanınan cinlərin varlığı Qurani Kərimdə bir çox ayədə öz təstiqini tapmaqdadır. Belə ki, “cinn” və “cənn” kəlmələri Quranın bir çox surəsində təkrarlanır. Eyni zamanda Qurani Kərimin 72-ci surəsi “Əl-Cin” adını daşıyır və bu surədə cin tayfasının Hz.Muhəmmədin oxuduğu Quranı dinləyərək iman etmələrindən bəhs olunur. (Kılavuz 1993: 8).Eyni zamanda Quranda “mən insanları və cinləri mənə itaət etsinlər deyə yaratdım” ayəsində də görüldüyü kimi cinlər də insanlar kimi ilahi əmrlərlə hökümlü olduqları bildirilir. (Kur’an, Zâriyât: 56). Buyrulur: “Can tayfasını daha öncə tüstüsüz oddan xəlq etmişdik” (Hicr, 27). Təfsir alimləri ayədəki “can” sözünü cinlərin cəmi və ya cinlərin ulu əcdadı kimi mənalandıırıblar.

Qurani-Kərimdə də mövzu ilə bağlı kafir və günahkar cinlər haqqında da bir neçə ayədə insanlarla yanaşı, cinlərin də şəridən Allaha sığınmaq müsəlmanlara tövsiyə edilir: Nas surəsində “O şeytan ki, insanların ürəklərinə vəsvəsə salır; cinlərdən də olur, insanlardan da” (Nas, 5-6). Ayədən görüldüyü kimi, şeytan anlayışına həm insanların, həm də cinlərin nümayəndələri aid oluna bilərlər. Kafir cinlər İblisin vəsvəsəsi ilə hərəkət edib həm mömin cinlərə, həm də mömin insanlara ziyan vurmağa çalışırlar. (5,səh.96)İnsanlar bəzi tilislərdən və fəvqəltəbii qüvvələrdən istifadə edərək cinləri özlərinə təslim edə bilərlər. Tilismin dərəcəsi asılı olaraq, cinin insana tabe olmaq dərəcəsi də fərqlənir. Bəzən bəşər dünyasına icazəsiz daxil olmuş kafir və günahkar cinlər insana ziyan yetirirlər. Buna xalq dilində “cin vurmaq,cinlənmək, dəli olmaq” deyilir. Yəni bu göstərilənlərdən o nəticəyə gəlmək olur ki, kafir cinlərin musallat olması ilə insan “cünun” halının daşıyıcısı olur cünunluğu daşıyanlar isə “məcnun” yəni dəli adlanır. Məcnun(cinnət keçirmiş) sözü Quranda on altı dəfə keçir.

Cəmiyyətin bir fərdi kimi hər dövrdə, hər şəraitdə yaşayır və ictimai nüfuzunu bütün sahələrdə əks etdirir.

Cünun kəliməsinə leksikoloji və etimoloji baxımdan ifadə etdiyi mənalara araşdırdıqda bir neçə fərqli mənalara etiva etdiyini görürük. Bu kəlimə lüğəvi mənada “örtmək, gizlənmək, ağlı itirmək,örtmək-bürümək, qəlb, basdırmaq” və s. kimi mənalandırılır. Mənalara daha yaxşı öyrənə bilmək üçün lüğətlərə diqqət yetirək:

Lisan əl- arabda “Cənnə” kökü ilə bağlı sözlərin araşdırılması və bu sözlə bağlı verilmiş şəhavid nümunələri.

Lisan əl-arabda sözlərin mənalara ayə, hədis və şerhlərdən gətirilmiş bir sıra nümunələr əsasında qrammatik xüsusiyyətlərdə nəzərə alınmaqla son dərəcə aydın və geniş şəkildə şərh olunur, hər bir kəlimənin etiva etdiyi məna bütün çalarları ilə izah edilir. “Cənnə” kəliməsi lüğətin 3-cü cildində yer alır. Kəlimə lüğətdəki izahını danışıq dilində, Quranda, hədislərdə və ədəbiyyatdakı nümunələrlə tapır.

Lügətdə “cənnə” küklü sözlər digər ifadələrlə birləşərək və ya formasını dəyişərək bir şeyin üstünü örtmək-bürümək, gizləmək, basdırmaq, ağılını gizləyib dəli olmaq, qəlb, cin(gözə görünməz), hər hansı bir şeyin başlanğıcı və sair kimi mənalandırılmışdır. Bu kəlimənin ifadə etdiyi mənalara nümunələr əsasında diqqət yetirək:

وماء وردت على جفنه وقد جنه السدف الأدهم

وفي الحديث: جن عليه الليل: أي: ستره: وبه سمي الجن لاستتارهم واختفائهم عن الأبصار, ومنه سمي الجنين لاستتاره في بطن أمه. وجن الليل وجنونه وجنانه: شدة ظلمته وادلهمامه, وقيل: اختلاط ظلامه: لأن ذلك كله ساتر. قال الهذلي

Su onun gözünü tutdu, onu qaranlıq basdı.

• Hədisdə deyilir ki, “gecəni qaranlıq bürüdü” yəni burada cənnə sözü örtmək mənasında işlənmişdir. “cin” də gözlərdən gizli olduğu üçün bu cür(cin) adlanır. Buna əsasən bətdəki uşaq “cəniyn” adlanır. Hədisdə də var ki, “Ona bətdə gizli olduğu üçün cəniyn deyilir”. Bütün bunların hamısı eyni kökdən gəlir, örtmək və gizli olmaq mənasında işlənir - deyə Həzli qeyd edir.(2,səh.218)

حتى يجيء وجن الليل يوغله والشوك في وضح الرجلين مركز

ويروى: وجنح الليل, و قال دريد بن الصمة بن دنيان, وقيل: هو اخفاف بن ندبة:

- “Gecə, tikan iki ayağa batan kimi zülmətə batır”.

Burada “Cənn-ul leyl” yəni “gecə zülməti” mənasında işlənmişdir.(2,səh,218)

ولولا جنان الليل أدرك خيلنا بذئ الرمث والأرطى عياض بن ناشب

–“Gecənin qaranlığı olmasa idi, bizim atlarımız səhra bitgələrinin köklərinə çatardı.”

Iyad bin Nəsib belə hesab edir ki, burada “cənən” kəliməsi qaranlığın düşməsi mənasında işlənmişdir.

قال سلامة بن جندل:

جعفر سرياله لم تمزق ولولا جنان الليل ما أب عامر إلى

ويقال لكل ما ستر: جن وأجن. ويقال: جنه الليل، والاختيار جن عليه الليل وأجنه الليل. و قال ذك أبو اسحاق: واستجن فلان إذا استتر بشيء. وجن الميت جنا وأجنه: ستره, قال و قول الأعشى:

ولا شمطاء لم يترك شفاها لها من تسعة إلا جنينا

فسره ابن دريد فقال: يعني مدفونا, أي: قد ماتوا كلهم فجنوا. والجنن – بالفتح: وهو القبر لستره الميت. والجنن أيضا: الكفن لذلك.

–“Gecənin qaranlığı olmasaydı, Amir Cəfərin yanına qayıtmaz və paltarını cırılmazdı.”

Sələmə ibn Cəndəlin bu şerində “cənən” qaranlığın düşməsi mənasına gəlir.

Əbu İsaq deyib ki, “cənnə” “hər şeyi örtən şey” mənasında işlənir. Məsələn “cənnəl meyid”- “meyidin üstünü örtülər” mənasında işlənib.

-Bu şerdə Əlaşə deyib ki, “saça dən düşməsi hər kəsi qəbrə aparır”.(saçına dən düşdüsə, ölümə hazır ol)

Ibn Dureyd onu belə təfsir edir ki, burada “cəniynə” – “qəbir” mənasında verilib. Çünki “hamısı öldülər və basdırıldılar” kimi tərcümə olunur.

Qəbrə meyidi örtdüyü üçün “cənin” deyilir.

ما إن أبالي إذا ما مت ما فعلوا أحسنوا جنني أم لم يجنوني ؟

أبو عبيدة: جنتته في القبر وأجنتته: أي: واريته ، وقد أجنه إذا قبره (2,səh.218).

- “Əgər ölsəm onların etdikləri mənim üçün fərq eləmir, məni basdırıb basdırmamaqla yaxşılıq edəcəklərimi?”

Əbu Ubeydə də burada “cənnə”ni qəbr mənasında vermişdir.

كل حي تقوده كف هاد جن عين تعشيه ما هو لاقى

“Hər canlının bir taleyi var əgər göz bağlanarsa insan qarşıda onu gözləyən ölümü görməz”

الهادي ههنا: القدر. قال ابن الأعرابي: جن عين , أي: ما جن عن العين فلم تره. يقول: المنية مستورة عنه حتى يقع فيها. قال الأزهري: الهادي القدر ههنا, جعله هاديا, لأنه تقدم المنية وسبقها, ونصب جن عين بفعله أو وقع عليه.

- Bu şeri ibni Arabi belə təsnif etmişdir. “Hədi” sözü “tale” mənasında işlənmişdir. “cənnə aynı” isə “gözün görmədiyi bir şey” mənasında işlədilmişdir. Yəni “tale ölümü insana elə gətirir ki, göz onu görmür”. (ölüm bir göz qırpmında baş verir)

و أما قول موسى بن جابر:

فما نفرت جني ولا فل مبردي ولا أصبحت طيري من الخوف وقعا

“Qəlbim nifrət etmədi dilim kökündən çıxmadı və bəxtim də qorxudan düşmədi”

Musa bin Cabirin bu şerində “cənnə” sözü qəlb mənasında verilmişdir.

قال الراعي:

و هاب جنان مسحور تردي به الحفاء و أترز انتزارا

“Dostların cin və sehirdən qorxuya düşdülər, ola bilsin bu onlara qorxu paltarını geyindirəndir”

Rai burada “cənən”sözünü cin mənasında vermişdir. Çünki onlar da gözə görünmüşlər.

قال بدر بن عامر:

ولقد نطقت قوافيا إنسية ولقد نطقت قوافي التجنين

أراد بالإنسية التي تقولها الإنس, وأراد بالتجنين ما تقوله الجن. وفي التنزيل العزيز: **أم به جنه** والاسم والمصدر على صورة واحدة, و يقال: به جنه و جنون و مجنة.

“Şərim dil açdı insanların və cinlərin dediklərini söylədi”

Bədr bin Amin burada “insiyə” ni insanların dediyi söz, “təcnini” isə cinlərin dediyi söz kimi mənalandırıb. Quranda bir yerdə “ənbihi cunnə” dəlilik mənasında verilib.

Burada isim və məsdər bir formada verilmişdir. “cənnə, cunun və micənnə” bu üç söz bir mənaya gəlir.

و قال مليح الهذلي:

فلم أر مثلي يستجن صباية من البين أو يبكي إلى غير واصل

وتجنن عليه وتجان وتجانن: أرى من نفسه أنه مجنون, وأجنه الله , فهو مجنون. قال سيبويه: وقع التعجب منه بما أفعله, وإن كان كالخلق لأنه ليس بلون في الجسد ولا بخلقة فيه, وإنما هو من نقصان العقل. و قال ثعلب: جن الرجل وما أجنه, فجاء بالتعجب من صيغة فعل المفعول, وإنما التعجب من صيغة فعل الفاعل.

“Sevgidən uzaqlaşdığı üçün özüm kimi dəli birini görmədim və yaxud sevgilisinə qovuşmadığı üçün acı-acı ağlıyır”

Burada Məlil Əl-Həzli “yəstəcinnə” sözünü “dəli olmaq” mənasında işləyib. Sibəhi bu şəri təfsir edərək deyib ki, onun etdiyi hərəkətlərə görə camaat təəccüblənirdi. Çünki o cismən başqaları kimi olsa da, ağlında naqışlıq var idi. Sələbi isə deyib ki, kişi dəli oldu, onun etdiklərinə görə camaat təəccübləndi, ona görə ona dəli dedilər.

قال الشنفرى:

قلو جن إنسان من الحسن جنت

وفي الحديث: اللهم إني أعوذ بك من جنون العمل. أي: من الإعجاب به، ويؤكد هذا حديثه الآخر: أنه رأى قوما مجتمعين على إنسان، فقال: ما هذا؟ فقالوا: مجنون، قال: هذا مصاب، إنما المجنون الذي يضرب بمنكبيه وينظر في عطفه ويتمطى في مشيته. المجانين- جمع تكسير لمجنون وأما مجانون. فشاؤ كما شد شياطون في شياطين.

• Əş-Şənfəri deyib: “Əgər insan gözəllikdən dəli olsa o da (qadın) dəli olar”. Bir hədisdə “cünun” sözü bəyənmək mənasında verilmişdir. Burada “insanın əməlini bəyənməsi yaxşı bir şey deyil-deyə Peyğəmbərimiz bildirmişdir. Rəsulullah bir tayfanın bir adamın başına yığışdıqlarını görür və soruşur: Bu kimdir? Deyirlər ki, dəlidir. Peyğəmbər isə deyir: bu adam xəstədir. Dəli o kəsdir ki, ciyirlərini atar, tullana-tullana gedər. Məcnunun Cəmi “əlməcənin” dir amma məcnunun az istifadə olunur. necə ki, Şeytanın cəmi “Şəyatın” dir, “Şəyatun” yox. Bu da onun kimidir.

أجنتك عندي أحسن الناس كلهم وأنت ذات الخال والحبرات

وجن الشباب: أوله، وقيل: جدته ونشاطه، ويقال: كان ذلك في جن صباه. أي: في حادثته، وكذلك جن كل شيء أول شداته.

Bir şerdə isə “cənnuş-şəbəb” cavanlığın başlanğıcı deməkdir. Deyirlər ki, bu anun yeniyetmə dövrü idi. Yəni təzəcə dəliqanlı olurdu. “Cunnə” bəzən nəyinsə əvvəli mənasında da verilir.

Ərəb dilində “cənnə” feilindən qaynaqlanan bir neçə söz var ki, bunların hamısı gözdən gizli olmaq, görünməmək mənasını verir. Məsələn, bağçaya ağacların budaqları altında görünməz olduğuna görə “cənnət”, zirehə arxasında gizləndiyinə görə “cünnə”, rüşeymə ana bətnində gizli və naməlum olduğuna görə “cənin” deyirlər. Psixoloji pozuntusu olan adamı ağlını itirdiyinə görə “məcnun” adlandırırlar. “Cin” adı da bu varlığa normal insan gözü ilə görünmədiyinə görə verilib.

Cünün kəliməsi bir sıra lüğətlərdə:

- CÜNUN dəlilik, dəli, divanə, məcnun; ağlını itirmiş.

Azərbaycankişiadlarınınizahlılığəti

- CÜNUNBƏY dəlibəy, divanəxan; çılğınbəyvəyaxan.

Azərbaycankişiadlarınınizahlılığəti

- CÜNUNXAN dəlibəy, divanəxan; çılğınbəyvəyaxan.

Azərbaycankişiadlarınınizahlılığəti

- CÜNUN устар. I прил. безумный: 1. помешанный, сумасшедший, потерявший рассудок, страдающий душевным, психическим расстройством 2.

Azərbaycanca-ruscalığət

- CÜNUNLUQ сущ. безумие, помешательство: 1. мед. психическое расстройство 2.

Azərbaycanca-rusca lüğət

- CÜNUN dəli — divanə

Azərbaycandilininsinonimlərlüğüti

- CÜNUNLUQ dəlilik — divanəlik

Azərbaycandilininsinonimlərlüğüti

- CÜNUN

cünun bax dəli 1

Azərbaycandilininsinonimlərlüğüti

- CÜNUNLUQ

cünunluq bax dəlilik

Azərbaycandilininsinonimlərlüğüti

- CÜNUN

ə. 1) dəlilik, dəliolma; 2) dəli.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti

CÜNUN ƏRƏB Dəli, divanə. (“Koroğlu” dastanının lüğəti) Məcnun, cinn sözləri ilə flektivlik baxımından eyniköklü.

Azərbaycan dastanlarının leksikası

Dəli, divanə. (“Koroğlu” dastanının lüğəti)

Məcnun, cinn sözləri ilə flektivlik baxımından eyniköklüdür.

Şikaredib, tutdumbirşuxtərlanı,

Oldumcəmalınamayıl, Eyvazxan!

Cünun edibmənismadağlara,

EyləözqapındasayılıEyvazxan?

(ƏndəlibQaracadağı “Şeirlərməcmuəsi”)

Azərbaycan dastanlarının leksikası

Ədəbiyyatda cünunluq: Bəs ədəbiyyatda cünun kimdir?Ədəbiyyatda dəlini dəli edən nədir?Obrazların cünunluğu və cünunun ədəbiyyatdakı mövqeyi necədir?

Ədəbiyyatda cünunu cünun edən səbəblər fərqli olduğu üçün kəlimənin qrammatik xüsusiyyətlərinin fərqliliyinin təzahürləri obraz və ifadələrdə müxtəlif şəkillərdə görsənir və ədəbiyyatda cünunluq maraqlı, yaddaqalan məqamlarla canlanır və hərtərəfli, geniş tədqiqatı labüd edir. Cünun ədəbiyyata daxil olduqda istiqamətlər fərqliləşir, sayısız səbəblərlə dəlilik canlandırılır. Bəzən yazarın obrazı dəli olur, bəzən qələmi dəliləşir, bəzən isə bizim dəli bildiyimiz kəlimə metaforlaşaraq ədəbiyyatda bəiləşir.Hələ şifahi xalq ədəbiyyatında Koroğlu Dastanında, Dədə qorqud Dastanında, atalar sözlərində “cünun” obrazlı müxtəlif mövzulara şahid oluruq. Eyni zamanda yazılı ədəbiyyatımızda, lirik və epik ədəbiyyatda paralel olaraq

mövzu ilə bağlı məqamlara rast gəlinir. Bu mövzunun əsas qaynağı isə ədəbiyyatımızın əvəzsiz əsəri sayılan Leyli və Məcnun poemasıdır.

Şigahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdən olan atalar sözlərimizə nəzər salsaq cünunun "dəli" mənalı ifadələrinin istifadə olunduğu bir çox nümunələr görürük: "Dəli ağlamaz, ağıllıgülməz", "Dəli bağlayanı ağıllı açmaz", "Dəli ilə sərxoşun meydanı birdir", "Dəli quyuya bir daş atdı, min ağıllı çıxarda bilmədi", "dəlinin buynuzu olmaz ki", "Dəliyə gündə bayramdır", "Dəlinin yadına daş salma", "Dəliyə qoşulma səni dəli edər" (6,səh.61-62) və s. Nümunələrdə verilmiş bütün mənalılar dəlinin-"ağlını tirmiş" ifadəsi kimi mənalandırılmasıdır.

Dastanlarımıza nəzər saldıqda isə mövzu ilə bağlı müxtəlif obrazlarla qarşılaşırıq. Dilimizin, ədəbiyyatımızın, dastan yaradıcılığımızın ən gözəl nümunəsi Kitabı -Dədə Qorqud dastanında "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu" ndakı Dəli Domrul buna bir nümunədir. Dastanın bu boyunu oxuyarkən məlum olur ki, ölümdən qorxmamaq, Əzrayilla vuruşmaq, Əzrayılı öldürüb xalqın canını ondan birdəfəlik qurtarmaq, can əvəzində can qoymaqla ölümdən xilas olmaq şücaəti, qəhrəmanlığı müqavilində Dəli Domrul bu ada layiq görülmüş və məhz bu xüsusiyyətlərlə dastanın xarakterində dəlilik-qəhrəmanlıq kimi vurğulanmışdır.(7,səh.241) Dastanda Dəli Domrulla yanaşı Dəli Qacar, Dəli Dondarın da adı çəkilir və eyni şəkildə-dəlilliklə ad çıxarmış obraz kimi xarakterizə olunur.

Dəli dolu igidləri ilə tanına daha bir dastanımız isə koroğlu dastanıdır. Koroğlu çox cəsur, igid, vətənpərvər, yaxşılığın tərəfini tutan bir igid idi. Onun 7777 dəlisi var idi.(8səh.41) O, bu dəliləri Çənlibel və başqa yerlərdən yığmışdı. Dəli sözü bu əsərdə də igid, cəsur, çoxlarının edə bilmədiyində bilən mənasında işlənir. Koroğlunun dəliləri də özü kimi cəsur, igid və vətənpərvər idi. Koroğlu və onun dəliləri varlılara, xanlara qarşı çıxır, kasıblara, kəndlilərə isə kömək edirdi. Koroğlunun dəliləri cəsur olmaqla yanaşı çox güclü idilər. Həm də dəlilərin içərisində ağıllı, müdrik, güclü, şair, aşiq kimi igidlər var idi. Dəlilər hər bir döyüşdə qələbə çalırdılar. Dəlilər hər zaman nə olur olsun Koroğluylla birlikdə Vətən uğrunda döyüməyə hazır idilər.

Daha bir dəlilik isə ədəbiyyatımızda bir neçə şah əsərin timsalında gördüyümüz eşqdən dəlilikdir. Eşqdən ağlını itirmək, divanə olmaq, cünunluq.

İstər Nizami Gəncəvinin, istərsə də Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasındakı Məcnun bir eşq dəsisidir.Eşqdən ruhu, halı dəyişən obraz Məcnun adlandırıldı.

1. Dəli, divanə. Halı pəjmürdə, sanki bir məcnun; Anlaşılmaz nədir məramı onun. H.Cavid. _Məcnun etmək – dəli etmək, divanə etmək. Məcnun olmaq – dəli olmaq, divanə olmaq. Məcnun olacaqsan bu təbiətlə nəhayət. H.Cavid.

2. məc. Aşiq, vurğun, dəlicəsinə vurulmuş. Hicrdə müttəsil ümmidi-visal ilə xoşam; Gəlməyib aləmə bir mən kimi məcnun aşiq. Q.Zakir. Niyə bu məcnunu etmiş fəramuş? Nədən ötrü olub biganə səndən? Nəbati.(9)

Bir xəstəlik kimi yanaşıldıqda cünunluq halı hələ qədim dövürlərdən araşdırılıb öyrənilməyə, tibb aləmində bu halın baş vermə səbəbləri tədqiq edilməyə başlanılmışdır. Tibb dünyasının atası sayılan Hipokrat tibbə dair araşdırmalarında, Galen tibbi qeyidlərində, şərqin böyük təbibləri İbni Sina, İshak ibni İmran, Er-Razi, əl-Məcusi kimi təbiblər əsirlər öncə öz əsərlərində dəlilik-melankoli halı-ruh xəstəlikləri ilə bağlı məlumatlar vermişdi.

Hipokrat belə hesab edirdiki, təbiətdəki dörd ünsür-hava, torpaq, su, od ünsürü insan vücudunu xarakterizə edən dörd əsas prinsipdir.(1,səh.36) Zaman keçdikcə bu ünsürlər

mövsümlərlə, insan həyatının mərhələləri ilə, insanın ruhi-mənəvi halı ilə əlaqələndirilir və öz əksini mayelər şəklində göstərir: Bunlar: qan, ifrazat(və ya bəlgəm), sarı, qırmızı və qara safradır və bunların hər hansı birinin korlanması insan sağlamlığında natahatlığına gətirib çıxarar.

Bunların içərisindən qara safra yunanca melas(qara), khole(safra) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn melankoli halının yaradıcısıdır. Latınca arta bilis- qorxu və üzüntü yaradan əqli çatışmazlıq mənasını verir. Qara safranın artması həddindən artıq çoxalması dəlilik, cüzzam, xərcəng kimi ciddi xəstəliklərə yol açır.

Əl-Məcusinin Kitab əl-Maliki yaxud kamil-üs sinaat-it tibiyə adlı kitabı Əl Razinin tibbi qeydlər dəftəri və İbni Sinanın ensiklopediyası arasında islam tibbinin inkişafında əvəzsiz rolu olan bir kitabdır. Əqli pozğunluqlar, xüsusən də dəlilik mövzusu, adı çəkilən kitabda bir neçə yerdə qarşımıza çıxır.(1, səh. 15-21)Kitabda tibb teorimlərinə aid yeddi təbii və altı təbii olmayan ünsürlərdən bəhs olunur. Təbii olmayan ünsürlərdən bəhs edərkən Əl-Məcusi ruhi sarsıntıların sağlamlıq üzərindəki təsirlərini göstərir və dəliliyin bunun və vücuddakı mayenin çirklənməsinin təsirin nəticəsi kimi göstərir.(1. səh 92)

Şərqi böyük təbibi Əbu Əli İbni Sinanın beş hissəli “əl-Qanun fit-tibb” kitabıOrta əsrlərdə həm Qərb, həm də Şərqdə tibb sahəsində yazılmış ən mükəmməl, tayı-bərabəri olmayan ensiklopedik əsər sayılırdı.Kitabın 3-4 və 5-ci hissəsində beyin infeksiyalarının müxtəlif növləri, duyğu hissləri və beyin sarsıntıları haqqda danışılır.kitabda “cünun müfrit” adlanan dəlilik halı beyindəki sarı safradan qaynaqlanan sirsam adlı iltihabi prosesin nəticəsi kimi qiymətləndirilir.(10.səh.47-49)

Dəliliyin Tarixi. Dəliliyin tarixinə gəlincə bu, çox qədim-insanlarla yaşdığı olan bir haldır. İnsanları bu halla bağlı narahat edən şey dəli olmaq deyil, daha çox bu halla mücadilə aparmaq yontəmləri idi. Tarix boyu dəlilər həbs edildi, bağlı saxlandı, gizlədildi, cəzalandırıldı, yandırıldı, hətta öldürüldü. Qədim mədəniyyətlərdə dəliliyi fiziki bir xəstəlik kimi qiymətləndirdikdə dörd bədən sıvısının pozulmasının nəticəsi kimi görülürdü. Əsas orqan olan beyində bu sıvıların pozulması insanda normal olmayan hallar yaradırdı. Orta əsrlərdə isə dəlilik şeytani əlamət və Tanrının cəzası kimi qiymətləndirildi.1460-1680-ci illər arasında minlərlə qadın dəlilik diaqnozu ilə yandırıldı. Bu insanlıqdan kənar yanaşma intibah dövrün də davam etdi. Əqli geriliyi olanlar zəncirlərə bağlanır, həbsxanalara atılır, uzun müddət ac saxlayıb zülm edilirdi. XIX əsrdə isə dəlilik artıq bir elmi mövzu idi. Lakin əvvəlki dövrlərin düşüncələrin təsirdən hələdə qurtulmamışdı. XX əsrdə psixologiya elminin yaranması ilə paranoya, iç qapanma və Tanrıların xəstəliyi kimi ifadələr yarandı. Şizoferin - bölünmüş zəhin xəstəliyi öyrənilməyə başlandı . Elektroşok və bəzi müalicə üsulları tətbiq edildi. Bu sahədə ilk addımı isə Fransızlar ataraq 1951-ci ildə ilk nevroloji dərmanları tibb aləminə təqdim etdilər. Bu dərmanlar sadəcə müəyyən qısa vaxt ərzində xəstəni sakitləşdirirdi. Yenə də ruh və beyin, gerçək dünya ilə xəyal dünyası arasındakı mücadilə dəlinin yaşamını bu günə qədər qəlizləşdirməkdədir.

Cünunun-dəliliyin tarixini araşdırarkən Michel Foucaultın “Dəliliyin tarixi” kitabı əvəzsiz və hərtərəfli bir mənbə kimi qarşımıza çıxır. Dəliliyin arxioloji anatomiyası sayılan kitabda orta əsrlərdən müasir dövrə qədər dəliliyin cəmiyyətdəki nüfuzu, qəbul edilib edilməməsi, sosial statusu xranoloji ardıcılıqla hərtərəfli öyrənilmişdir.(4,səh.8)

Foucault kitabında dəliliyin Orta əsrlərdə əvvəlcə normal həyat tərzi kimi qəbul edildiyini və əqli, ruhi geriliyi olanların küçələrdə sərbəst gəzdiqlərindən bəhs edir. Müasirliyə doğru

getdikcə bu insanlar artıq təhlükəli sayılmağa başladılar və dəlixanalara salındılar. Dəlixana-dəlillərlə normal insanlar arasında divarlarla səddi olan və ilk dəfə 18-ci əsrdə yaradılan məkan idi.

Fauk bu tarixi araşdırmasında belə nəticəyə varır ki, hər dövrün öz utopiyası içərisində özünü təmizlədiyi, saflaşdırdığı, idiallaşdırdığı tarixi dövrləşmə, dəlinin bu saflaşma oyunundakı yerini və rolunu dərk etməyə imkan verir. Bu baxımdan da dəliliyin tarixi, eyni zamanda ağılın tarixinin əsas məzmununu da ortaya çıxarır: ağıl, özünü dəliliyin ziddi kimi tamamlayır.

Bildirilən fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cünunluq bir konsept kimi istər kəlimə olaraq qrammatik təhlildə, istər ədəbiyyatda obrazların təzahüründə, istər tarixi mərhələlərdə, istər tibbi yanaşmada, istərsə də sosial həyatda son dərəcə fərqli və maraqlı məqamlarla yadda qalır və cünunluğa belə bir ümumi yanaşma tədqəqatçılıq baxımından yeni bir yoldur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Michael W.Dols-DidemQemzeDinc, Mecnun-Ortaçağ İslam Toplumunda Deli, İstanbul-2013.
2. İbn Manzur Lisan əl- arab,3- cü cild, Beyrut, 1968
3. TDV İslam Ansiklopedisi, cild 3, İstanbul-1993
4. Michel Foucault, "Deliliğin tarixi"- Tərcümə edən-Mehmet Ali Kılıçbeyİmge Kitabevi, 2006
5. Karaman H. İlmihal-İman ve İbadetler; I hisse; Diyanet İşleri Bakanlığı yayımları, 1998.
6. MəmmədخانSoltanov, Atalarsözüməsəllər, Bakı-2010 "AM 965"MMC
7. Kitabı Dədə Qorqud Bakı,Öndər Nəşriyyat,2004
8. Koroğlu.Lider nəşriyyat, Bakı 2005
9. <https://azerdict.com/az/izahli-luget/m%C9%99cnun>
10. El-Kanun fi't-Tıbb"tıpta Kanun", (ö.s), 1593,

UOT 821.111

SOMERSET MOEMİN "TEATR" ƏSƏRİNDƏ YARADICI CULİYA OBRAZI

SEVDA HÜSEYNOVA

BAKI MÜHƏNDİSLİK UNİVERSİTETİ

Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili kafedrası

Shuseynova@beu.edu.az

Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi dahi ingilis dramaturqu, nasiri, ədəbi tənqidçisi Uilyam Somerset Moemin "Teatr" əsərindəki Culiya obrazını təhlil müstəvisinə gətirmək və onun yaradıcı şəxsiyyət kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərini oxucuya təqdim etməkdir. Əsərin ana xətti Culiyanın bir aktrisa kimi formalaşması, onun həyat və yaradıcılığı üzərində qurulmuşdur. Yazıçı fikir və düşüncələrini oxucuya çatdırmaq üçün teatr mövzusunı seçmişdir, çünki o, əmin idi ki, mədəni cəmiyyətlər, xalqlar və millətlər elm və incəsənətin başqa sahələrinə, eləcə də, teatra hədsiz maraq göstərir. O, bildirdi ki, səhnə əsəri, onun mahiyyəti, yazıcının ötürmək istədiyi mənəvi dəyərlər teatrda eyni vaxtda minlərlə tamaşaçının ürəyinə yol tapa bilir. "Teatr" əsərini oxuduqca, oxucuda Culiyanın səhnədəki yaradıcılıq qabiliyyətinə, onun obrazdan-obrazına necə ustalıqla keçə bilmək məharətinə heyranlıq yaranır.

Açar sözlər: Mənəvi dəyərlər, yaradıcı şəxsiyyət, yaradıcılıq qabiliyyəti.

ТВОРЧЕСКИЙ ОБРАЗ ДЖУЛИИ В "ТЕАТРЕ" СОМЕРСЕТ МОЭМ

РЕЗЮМЕ

Основная цель исследования - проанализировать образ Джулии в «Театре» великого английского драматурга, романиста, литературного критика Уильяма Сомерсета Моэма и представить читателю ее уникальные черты творческой личности. Основная линия творчества построена на становлении Джулии как актрисы, ее жизни и творчестве. Писатель выбрал тему театра, чтобы донести свои мысли и идеи до читателя, потому что был убежден, что культурные общества и люди проявляют большой интерес к другим областям науки и искусства, а также к театру. Он знал, что спектакль, его суть, нравственные ценности, которые хотел передать писатель, могут проникнуть в сердца тысяч зрителей театра. Читая «Театр», читатель поражается творческими способностям Джулии на сцене, ее умению переходить от персонажа к персонажу.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Моральные ценности, творческая личность, творческие способности.

CREATIVE CHARACTER OF JULIA IN "THEATRE" BY SOMERSET MAUGHAM

ABSTRACT

The main purpose of this research is to analyze the character of Julia in "Theatre" by the great English playwright, novelist, literary critic William Somerset Maugham and to present her unique features as a creative person to the reader. The main line of the work is based on the formation of Julia as an actress, her life, and her work. The writer chose the subject of theatre to convey his thoughts and ideas to the reader because he was convinced that cultural societies and people showed great interest in other fields of science and art, as well as in theatre. He knew that the play, its essence, the moral values that the writer wanted to convey, could find their way into the hearts of thousands of spectators in the theater. While reading "Theatre", the reader is amazed by Julia's creative ability on stage, her ability to move from character to character.

Key words: Moral values, creative personality, ability of creativity.

GİRİŞ

1. Dahi ingilis ədibi Somerset Moemin əsərləri və əsərlərində yaratdığı obrazlar bir çox tədqiqatçılar və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən dəfələrlə araşdırılsa da, onun əsərlərində olan real

yaradıcı şəxslərin prototipləri və ya yazıcının bədii təxəyyülünün məhsulu olan qeyri-real yaradıcı obrazlar “yaradıcı şəxsiyyət” prizmasından hələ də təhlil edilməyib.

2. Tədqiqat işində Culiya obrazına xarakterik olan bütün cəhətlər üzə çıxarılır və o, oxucuya ana, sevgili, həyat yoldaşı, dost və ən əsası səhnələrdə öz rolunu məharətlə canlandıran yaradıcı şəxsiyyət kimi təqdim edilir.

3. Somerset Moemin üslubu yüksək peşəkarlıq, dilinin aydınlığı, maraqlı süjet seçimi və söz-düşüncə harmoniyası ilə diqqəti çəkir. Yazıcının bütün əsərlərində oxucu peşəkarlığın gücünü hər kəlmədə, hər cümlədə hiss edir. Onun yaratdığı obrazlar, qələmə aldığı hadisələr inandırıcı və realdır. O, qəfillik, gözlənilməzlik elementindən istifadə edərək, sosial-siyasi dəyərlərin, psixoloji çərçivələrin nə qədər dayanıqsız olduğunu göstərirdi. Moem heç vaxt onu qane etməyən yazını üzə çıxarmağı özünə rəva görməzdi. O, öz yazı prinsiplərinə dönmədən riayət etmişdir. Ədib belə hesab edirdi ki, müəllifin nəql etdiyi süjet aydın və inandırıcı olmalıdır, hadisələr öz axarı ilə getməlidir, personajın hərəkəti və nitqi xarakterindən “süzülüb gəlməlidir”. O, yaradıcı insan və dahi idi. Bununla belə, Moem təvazökarlıq edərək yazıçılığı heç də əlahiddə bir sənət və yazıcını əlahiddə sənət sahibi hesab etmirdi. Ədib belə hesab edirdi ki, sənətkar heç bir əsasla digər insanlara yuxarıdan aşağı baxa bilməz. Əgər o, özünü daha vacib şəxs sayırsa, özünü başqalarından fərqləndirirsə, onda onun cəmiyyətdə yeri yoxdur. O, düşünürdü ki, yaradıcı şəxsiyyətin qayəsi insanların taleyinə işıq tutmaqdan ibarət olmalıdır. Amma bu cür şəxsi mövqeyindən fərqli olaraq, Moemin əksər əsərlərində bütün mənalarda adi insanla müqayisədə yaradıcı insan, yaradıcı şəxsiyyət daha üstün tutulur.

“Teatr” romanı Somerset Moeminsənət aləmindən, yaradıcı insanların həyatından bəhs edən məşhur romanlarından biridir. Əsər 1937-ci ildə yazılmışdır. Hadisələr Maykl Qosselin və 1930-cu illərdə London səhnələrinin bəzəyi olan Culiya Lembert cütlüyü ətrafında cərəyan edir. Ədib teatr həyatını canlandırmaq üçün sözləri elə dəqiqliklə və sərrast seçmişdir ki, insanın qəlbində istər-istəməz teatra sevgi və meyl daha da güclənir. Oxucuda teatr cəmiyyəti ilə tanışlıq yaranır. Oxucu öyrənir ki, teatr aləmi geniş işıqlı salonları, məxmər lojaları, gözəllik duyğusu ilə dolub-daşan foyeləri, anraktları, təntənəli disputları, müzakirələri olan cazibəli, müzəyyən bir aləmdir. Bu elə bir mədəni cəmiyyətdir ki, burada məzmunuz, mənasız çıxışları ilə şöhrət qazanmaq istəyənlərə, özlərinin puç varlıqlarını yüngül bir yol ilə tanıtdırmaq arzusunda olanlara, şöhrətpərəstlik dələduzlarına, yaradıcılıq ruhu olmayanlara, canlandırdığı obrazın özünə çevrilə bilməyənlərə yer yoxdur [1, səh.7-10].

Culiya yaradıcı obrazdır. Onun səsinə və hərəkətlərində olan ahəngdarlıq, təbiilik hamını heyran qoyur. O, hər bir rolunu ürəklə ifa edir, sözləri elə deyir ki, sanki gözəl bir musiqini dinləyirsən. Culiyanın artikyulasiyası elə aydındır ki, onun söylədiyi hər bir kəlmə teatrın ən yuxarı yarusundan belə eşidilir. Culiya ifa etdiyi rolun səciyyəsinə, əhval-ruhiyyəsinə məharətlə uyğunlaşa bilir. O, səhnədə təbiidir, inandırıcıdır. Culiya ifa etdiyi monoloqlarda ehtiras və yangını böyük sənətkarlıqla ifa etmək gücünə və istedadına malikdir.

46 yaşlı bu xanım İngiltərənin ən məşhur aktrisasıdır. Onun həyat yoldaşı Maykl da gəncliyində aktyor olmaq istəyir, lakin füsunkarlığı ilə ingilis səhnəsinin ən yaraşlıq kişisi adını alsa da, aktyorluğu ilə şöhrət qazanmaq cəhdləri uğursuz olur. Sonralar Maykl Culiya ilə birgə pul yığaraq öz teatrını yaradır. O, “Siddons” adlandırdığı teatrı həm idarə edir, həm də həmin teatrın rejissoru olur. Culiya da öz yaradıcılıq zirvəsini “Siddonsda” fəth edir.

Bir gün, hələ yaradıcılığa yeni başladığı bir dövrdə, Culiya səhnədə italyalı avanturist qadının obrazını canlandırarkən teatr dairələrində kifayət qədər məşhur olan Cimmi Lenqton

onu görür. Cimmi Lenqton və Culiya arasında olan dialoq bu xanımın aktrisa kimi uğurlu, parlaq gələcəyi olacağı barədə oxucuda təsəvvür yaradır:

- Sizin ideal göstəriciləriniz var, boyunuz, bədəniniz və üzünüz səhnə üçün çox münasibdir.

- Sizin dilinizdən bunu eşitmək çox xoşdu.

- Sizi əmin edə bilərəm ki, sizdə məşhur italyalı aktrisa Elyanora Duzenin sifəti var. Aktrisaya məhz belə sifət lazımdır. Elə bir sifət ki, cildən-cildə düşə bilsin, beynindən keçən bütün fikirləri üzündən oxumaq olsun. Sizin çox qeyri-adi, adamın ruhunu oyadan səsiniz var. Ritm duyumunuz əvəzsizdir. Sonradan öyrənməklə alınması iş deyil, bu sizdə anadangəlmə vergidir.

- Çox böyük tərifdi [2, səh.27-29].

Cimmi Lenqtonla müqavilə bağlayan Culiya Midlpula gəlir. Burada fantastik enerjisi və entuziazmı sayəsində aktrisalığ bacarığını daha da təkmilləşdirir və bir-birinin ardınca Maqda (G.Zuderman "Vətən" dramı), Nora (H. İbsen "Gəlincik ev"), Enni (B.Şou "İnsan və fəvqəlinə") və başqa rolları uğurla ifa edir. Midlpullular belə bir ulduzu səhnələrində görməkdən məmnun idilər, ona baxmaq üçün tamaşalara axışırdılar. Paytaxt qəzetləri artıq Culiya haqqında məqalələr yazırdı. Culiyanın şöhrəti artdıqca əhatəsindəki insanlar, ünsiyyət qurduğu adamlar dəyişirdi. O, tədricən kübar cəmiyyətin bir üzvünə çevrilirdi. Culiya tezliklə kübar cəmiyyətin jarqonlarını, davranış qaydalarını mənimsədi. Onda çox güclü təqlidmə istedadı vardı. Culiya ağıllı qadın idi, o, təqlidçilik qabiliyyətini səhnədə göstərmirdi, çünki düşünürdü ki, bu onun oyununa mane ola bilər. Lakin bu cür kübar məclislərdə yamsılamaq məharətindən öz xeyrinə istifadə edərək özünü hazırcavab qadın kimi sevdirdi. Culiya yaradıcı xarakterli idi, asanlıqla istədiyi təəssüratı oyada bilirdi. O, sanki tamaşaçıları üzərində külli-ixtiyar sahibi idi. Culiya nazlı-qəmzəli təbəssümüylə bir anlıq kipriklərini aşağı salar, sonra tədricən kipriklərini qaldıraraq gözəl gözlərindən axan baxışları ilə insanların ürəyini köksündən çıxarırdı.

Culiya özünün hər iki dünyasında xeyirxah, ciddi qadın kimi qəbul olunurdu. Hamı Mayklla onun nigahını nümunəvi hesab edir, onu ər-arvad sədaqətinin rəmzi adlandırırdılar.

Culiya işinə məsuliyyətlə yanaşırdı. Uzun illər səhnədə olmasına baxmayaraq, hər dəfə məşqlərdə özünü elə gərgin hiss edirdi ki, sanki o, London un hər hansı bir teatr səhnəsində ilk rolunu oynayan gənc qızıdır. Bununla bərabər, həm də şəxsi əzəmətinin qibtəedici gücündən həzz alırdı. Hansısa intonasıyanın, hərəkətin, jestin insanları belə vəcdə gətirməsi onu heyrləndirirdi. Çünki obrazlılıq Culiyanın qanında idi, bu ifaları etmək onun üçün çətin deyildi. Tənqidçilər onun ifasındakı rəngarənglik barəsində yazmaqdan doymurdular. Ələxsus, Culiyanı yaradıcı şəxsiyyət adlandıraraq onun obrazdan-obraza girmək bacarığını yüksək qiymətləndirirdilər. Culiya yeni rola hazırlaşarkən, ifa edəcəyi obraz üçün heç vaxt kimisə müşahidə eləməzdi, sadəcə rolla tanış olurdu və sanki qəflətən haradansa gələn tutqun xatirələrin güclü dalğasına düşürdü və məlum olurdu ki, demə, öz qəhrəmanı haqqında əvvəllər ağına da gəlməyən çox şeyləri bilirmiş. Bu zaman onun yaddaşında hansısa tanış, küçədə və ya ziyafətlərdə təsadüfən görüşdüyü insanlar peyda olurdu. O, bu xarakteri öz məniylə calaşdırır, özünə hopdurur, beləcə, real həyatdan gəlib onun təcrübəsi, aktyorluq bacarığı, ürəyəyatımlı çöhrəsiylə zənginləşən xarakter yaranırdı. Culiya oynayacağı personajı düşüncələri ilə düşünür, hissiyatıyla hiss edirdi. Səhnədə olarkən intuisiyası ona yüzlərlə xırda ştrixlər diktə edirdi ki, bu da tamaşaçıları heyretə gətirirdi. Aldığı istənilən rola- hətta sanballı mətn olmasa belə, o, öz şəxsi

keyfiyyəti, öz sənəti, aktrisalıq bacarığı ilə həyat verirdi. Özünün incə ritm duyumu, gözəl səsi, rəngarəng çalarları, hisslərini ustalıqla özünə tabe etməsi hesabına və parlaq aktrisalıq texnikasıyla Culiya səhnədə möcüzə yaradırdı. O, öz monoloqunu pyesin effektiv, cəzbedici kluminasiyasına çevirə bilirdi. Culiyanın yaradıcı şəxsiyyəti elə bir mənəvi aləm, elə bir ilahi məkan, içindən axıb keçən elə bir mənəvi işıq idi ki, Culiya onun vasitəsilə qadir olmadıqlarını edə bilirdi. Bu işdə onun tayı-bərabəri yox idi, bir sözlə, misilsiz idi. Culiyaya elə gəlirdi ki, onda iki şəxs cəmləşib: onlardan biri məşhur aktrisa, hamının sevimlisi, Londonun ən yaxşı geyinən qadını, ikincisi isə onun hər axşam səhnədə təsvir etdiyi qəhrəmanı idi. Birincisi əslində illuziya idi. Culiya sadəcə səhnədəki iki-üç saati oynamırdı, onun yaratdığı personaj bütün günü- hətta hansısa bir işlə məşğul olanda və ya kiminləsə söhbətləşəndə də onunla iç-içə yaşayırdı.

Bir vaxtlar Mayklan ötrü dəli-divanə olan, məhəbbəti həyatın özü hesab edən bu qadının gənc Tomla uğursuz sevgi macərası onun məhəbbət haqqında olan fikirlərini dəyişir. Oğlu Rocer ilk sevgisini anasıyla bölüşəndə Culiya belə cavab verir:

- Məhəbbət? Məhəbbət bilirsən nədir? Ağrı və əzab, həya, heyrət, cənnət və cəhənnəm, gərginlik, sözlə ifadə oluna bilinməyən qüssə, azadlıq və köləlik...[2, səh.185].

Yaradıcı şəxsiyyət kimi uğur qazanan Culiya, görünür, real həyatda ana obrazının öhdəsindən yaxşı gələ bilməmişdi. Oğlu Rocer ağıllı, təhsilli gənc idi, amma valideynlərindən fərqli olaraq o, teatr aləmini gerçək dünya kimi qəbul etmirdi. Bunu Culiya ilə Rocer arasında olan söhbətdən oxucu asanlıqla başa düşə bilər:

- Bilirsən, ana, mən gözümlü açandan sizin uydurma aləminizdə yaşamışam. Atamla sənin birlikdə qurduğunuz bu aləmin havası məni boğur. Sən həmişə oynayırsan. Sən qulluqçularla, atamla, mənimlə də oynayırsan. Sən mənim qarşımda nəcib, güzəştə gedən ana obrazındasan. Sən özün yoxsan. Sən büsbütün oynadığın o saysız-hesabsız rollar yığnağısan. Tez-tez özümdən soruşuram, görəsən, sən nə vaxtsa özün olmusanmı, yoxsa lap əvvəldən təsvir elədiyin personajlara gerçək həyat verməkdən ötrü bir vasitə olmusan? Sən boş otağa keçəndə hərdən mən oranın qapısını açmaq istəyirəm, amma ürək eləmirəm, qorxuram orada adam tapmayam.

- Deməli, düşünürsən ki, mən saxta bir insanam, hə?
- Tamam yox. Çünki saxtalıq sənin üçün həqiqətin özüdür.
- Sən necə də qəddarsan! Məni azca da olsa sevmirsən.

- Ana, əgər səni tapa bilsəydim, sevərdim. Amma sən haradasan? Əgər yaradıcı şəxsiyyətini səndən alsalar, obrazlılığını səndən qoparsalar, yerdə qalan yalnız quramalıq, qeyri-səmimilik, köhnə rolların nimdəş iqtibasları və saxta hisslərin qalıqları olacaq [2, səh.262-264].

Bu sözlər Culiyanı dəhşətə gətirsə də, başa düşürdü ki, oğlu uzun illər boyu içində yığılanları boşaltmaq istəyirdi. Çünki Culiya oğluna uşaqlıqdan bu günə qədər- on səkkiz yaşına qədər heç vaxt zaman ayırmamışdı, onunla vaxt keçirməmişdi, ana qayğısı göstərməmişdi. Bu Culiyanın həyatda yeganə məğlubiyəti idi. Rocerin sözləri Culiyanı sarsıtsa da, o, oğluna cavab vermir.

Əsərdə Culiya obrazı o qədər canlı təsvir edilib ki, oxucu onun hansısa real yaradıcı şəxsin prototipi olduğuna inanır. Culiyada 1930-cu illərdə Londonun teatr səhnələrində ad-san qazanmış, məşhur Nensi Lovatın, Helen Heyin, Evelin Leyin, Margaret Karlaylın, Lena Halideyin, Doroti Diksonun, Eliot Mahekamın, Adel Diksonun, Viktoriya Hopperin cizgiləri cəmlənir. Müəllif isə Culiya Lemberit barəsində öz fikirlərini yazanda etiraf edir ki, bu obrazı

yaratdığı zaman o dövrün çoxsaylı sayılıb-seçilən aktrisalarını tanıyırdı, onların tamaşalarını izləmək üçün teatra gedirdi. Lakin yazıçı bildirirdi ki, bu aktrisaların heç biri onun yaradıcı qəlbini rıqqətə gətirə bilmirdi. Yəni Culiya o dövrün tanınmış aktrisalarından heç birinin bədii portreti deyil. Müxtəlif xarakterlərdən götürülmüş fərdi cizgilərin harmoniyasını ehtiva edən canlı bir obrazdır. Somerset Moem yazırdı: “ “Teatr” pyesindəki Culiya obrazı real həyatın gerçəkliklərinin simasıdır. Mən bu qadına böyük rəğbət bəsləyirəm, onun şıltaqlığı məni təəccübləndirmir, ağılsız hərəkətləri məni qorxutmur, çünki o, həyatın özüdür” [3].

Somerset Moemin “Teatr” romanı 1937-ci ildə nəşr edilib oxucuya təqdim edildikdən sonra elə həmin ildə Amerikalı tənqidçi, tarixçi, yazıçı, publisist, pedaqoq, Nyu-Yorkda dərc olunan “Saturday Review of Literature” (Ədəbiyyatın Şənbə Xülasəsi) jurnalının redaktoru Bernard De Voto (1897-1955) jurnalın 15-ci sayında romana belə fikir bildirmişdir:

“Cənab Moemin yeni romanının obrazları əsasən aktyorlardır və teatr həyatı bu romanda peşəkarcasına oxucuya təqdim edilir. Əsərin dili, obrazların dialoqları təbii və aydındır. Struktur və tematik baxımından bu roman öz dövrünün ən yaxşı əsərlərindən biridir. “Teatr” romanı ziyalı insanların asudə vaxtlarında oxuya biləcəkləri ən yaxşı kitabdır” [4, səh.305-306].

İngilis yazıçısı, Elizabet Boven (1899-1973) Britaniyanın “The New Statesman” (“Yeni dövlət xadimi”) jurnalının 1937-ci il, mart ayının 27-də çıxan XIII sayında aşağıdakı fikirləri ilə əsəri yüksək dəyərləndirmişdir:

“Cənab Somerset Moemin “Teatr” romanı sevgi və incəsənət mövzularının vəhdətini özündə əks etdirir. Bu əsərdə yazıçı hiyləgərliyi və hoqqabazlığı yoxdur. Müəllif fikirləri tam şəkildə təqdim edərək duyğuları təhlil edir. Dialoqlara gərəksiz müdaxilələr yoxdur. Hər bir ifadə müəllif tərəfindən məqsədyönlü şəkildə istifadə olunub. Əsərin baş qəhrəmanı olan Culiya Lembertə xarakterik xüsusiyyətlər və müəllifin öz yaratdığı obraza olan satirik yanaşması sujetə əhəmiyyət qazandırır. Culiya Lembert xəyanətlərlə bəzədilmiş səmimiyyətə və xoş xasiyyətə malikdir. O, güclü və heyranedicə bir qadındır. Onun monoloqları, söhbətləri həyat doludur, sevgi münasibətlərində və cəmiyyətdəki davranışları daima nəzarətindədir. Onun gerçək və səhnə həyatı arasında bir sədd yoxdur. Culiya eyni vaxtda hər iki həyatı yaşayır. Culiyanın sadəliyi, mərhəmətsizliyi, qəddarlığı, səbirsizliyi onun yaşadığı bütün əzabları ilə birgə böyük yaradıcı insanı formalaşdırır: O, sevməyi sevir. Onun ikili şəxsiyyəti təbiidir- o, iki nəfərdir, amma nadir hallarda ikisi də mövcud olur. Mümkündür ki, aktrisalıq qadına saxtakarlıq, dözülməz manomania, qeyri-insani bihudəlik təlqin etsin, ancaq bütün hallarda Culiya obrazı cənab Moemin ən müvafiq qəhrəmanlarından biridir” [4, səh.307-310].

4. Tədqiqatın mətnindən də məlum olduğu kimi iş “Culiya-yaradıcı qadın”, “Culiya və Midlpul”, “Culiyanın yaradıcılığı və şəxsi həyatı”, “Culiya və Rocer dialoqu”, “Teatr və ədəbi tənqid” strukturu üzərində qurularaq hərtərəfli araşdırılmışdır.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat zamanı Somerset Moemin “Teatr” romanının həm ingilis, həm də azərbaycan dilində olan nəşrlərindən istifadə edilmiş, əlavə mənbələrə müraciət olunmuş, əsərdə adı keçən həm şəxs, həm də məkan adlarının reallıqla uyğunluğusistemli şəkildə araşdırılaraq yoxlanılmışdır. Bundan əlavə, tədqiqat zamanı faktların təhlilində müqayisəli-analitik və deduktiv metodlar tətbiq edilmiş, ingilis ədəbiyyatşünaslığının nəzəri təcrübəsindən istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqatda məsələnin qoyuluşu və elmi izahı uğurla nəticələnmişdir. Araşdırmada şəxsiyyət və yaradıcılıq vəhdətinin konkret faktlarla izahı verilmiş, Culiya Lemberlin simasında yaradıcı şəxsiyyət obrazının həyat və sənət sirləri, onun qida mənbəyi və təsir gücü aydınlaşdırılaraq təqdim edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. W.Somerset Maugham, *Theatre*, Vintage International, New York, 2001, 304 pages
2. Moem U.S, Teatr, Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı-2016, 563 s
3. W. Somerset Maugham, *Far and Wide*, nine novels; volume 1. The Companion Book Club, 1955.
4. Anthony Curtis and John Whitehead, W. Somerset Maugham, The Critical Heritage Series, Routledge, 1997, 489 pages
5. <https://www.britannica.com/biography/W-Somerset-Maugham>

UOT 398 6

"ALLAH" KOMPONENTİ İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN VƏ RUS ATALAR SÖZLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYASI

Xankişi Bəxtiyar oğlu MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı / Azərbaycan

kankishimamedov_53@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə həyatı doğru anlamaq fonunda "Allah" ləksiminin rolunun çox böyük olmasından söhbət açılır. Qeyd edilir ki, Allahını tanımayan və onu sevməyən heç kimi nə sevə, nə də tanıya bilməz. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların həlli prosesində bu çox önəmli məsələlərdən biridir. Vurğulanır ki, insan birinci Allahını, sonra isə **Allahın sevdiklərini sevməlidir. Allahı tanımaq** insanın vicdan borcudur. Bunu etməyən insanlara nankor adamlar deyilir. Bəs bizim ulularımızın, ata-babalarımızın ruhu yaşayan atalar sözlərində Allahla bağlı hansı nümunələrə rast gəlirik? Məqalədə məhz "Allah" adıyla bağlı paremioloji vahidlər Azərbaycan və Rus dillərində müqayisə edilir. O da qeyd edilir ki, xalqın həyatını, tarixini, adət-ənənələrini özündə əks etdirən atalar sözləri və məsəllərin müqayisəli şəkildə tədqiqi xalqlar arasında mentalitet xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından kifayət qədər aktualdır.

Açar sözlər: Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri, Rus atalar sözləri və məsəlləri, Allah, müqayisəli analiz, mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar.

AZERBAIJANI AND RUSSIAN PROVERBS ASSOCIATED WITH THE "GOD" COMPONENT COMPARATIVE TYPOLOGY OF WORDSABSRTACT

ABSTRACT

"God" is the one who gives life to the almighty It is open to talk in this article. The one who does not know God and does not love him, he can neither love nor recognize. In the process of resolving intercultural communications, this is very it is one of the most important issues. The first is God, and the first is God. He must love this loved ones. Knowing God is duty of man to conscience. Ungrateful to people who do not do this people are called. In the proverbs that live the soul of our ancestors, our ancestors what are the examples of God? God is the name of God" units are compared in Azerbaijani and Russian languages. It is also noted that the life of the people, in comparative form of proverbs and sayings reflecting history, customs and traditions the study is sufficient from the point of view of the study of mentality features among peoples actual.

Key words: Azerbaijani proverbs and parables, Russian proverbs and parables, God, comparative analysis, intercultural communication.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ ПОСЛОВИЦ СВЯЗАННОЕ С КОМПОНЕНТОМ "АЛЛАХ"

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается огромная роль лексемы «Аллах» в контексте правильного понимания жизни. Говорят, что человек, который не знает и не любит Бога, не может никого любить и знать. Кстати, это один из важнейших вопросов в процессе решения межкультурных коммуникаций. Подчеркивается, что человек должен любить в первую очередь Бога, а затем тех, кого любит Бог. Познать Бога - это вопрос совести. Людей, которые этого не делают, называют неблагодарными. А какие связанные с Богом примеры мы находим в пословицах наших предков? В статье сравниваются паремииологические единицы, связанные с именем «Аллах» в азербайджанском и русском языках. Также отмечается, что сравнительное изучение пословиц и притч, отражающих жизнь, историю и традиции народа, весьма актуально с точки зрения изучения особенностей менталитета у народов.

Ключевые слова: Азербайджанские пословицы и притчи, Русские пословицы и притчи, Бог, сопоставительный анализ, межкультурная коммуникация.

Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya dövləti arasındakı münasibətlər həm tarixi baxımdan çox qədimdir, həm də hər zaman olduğu kimi bu gün də müsbət trenddə inkişaf edir. Bunun da əsas səbəbi iki qədim xalq arasında olan ideal qardaşlıq və dostluq əlaqələrinin olmasıdır. Zaman-zaman çoxları bu dostluğun arasına girmək istəsələr də, çoxları dum-duru suları bulandırmağa çalışsalar da, hər dəfə dərslərini alıb və istediklərinə nail ola bilməyiblər. Şükürlər olsun ki, bu gün də bu münasibətlər həmişəkindən daha gözəldir. Lakin bu qədər yaxınlıq əlaqələrinin olmağına baxmayaraq əməkdaşlıq prosesində müəyyən çətinliklərin özünü biruzə verməsi istisna edilmir. Bu məqsədlə qarşıya qoyulan ən sadə məsələlərin həllinə doğru və düzgün yanaşmağa əngəl yaranmaması üçün mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların həlli prosesində heç bir vəchlə hər hansı bir yanlışlığa imkan vermək olmaz. Çünki, hər hansı bir sözün və ya ifadənin düzgün anlaşılmaması qazanılmış münasibətlərin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bu xüsusda Azərbaycan dilində belə bir ifadə var: "Qaş düzəltmək əvəzinə gözünü də vurub çıxartmaq". Bütün bu cür halların baş verməməsi üçün "çörəyi ver çörəkçiyə, birini də üstəlik" atalar sözünə əməl olunsa, pis olmaz. Sözü gedən paremioloji vahidin rus dilində ekvivalenti belədir: Работнику полтина -мастеру рубль (1, 424)//Кто больше бывал (бывалый), тому и книги в руки (7, 104)//Пис-менному и книги в руки, т.е. кто больше знает, тому и доверие, уважение (7, 104)//За одного битого двух небитых дают, и то не берут (1, 422)//Кто знает аз да буки, тому и книги (3, 70).

Xalqlar arasında yarana biləcək hər hansı bir problemin aradan qaldırılması bir çox önəmli faktorlardan, o cümlədən dili yaxşı bilməkdən, həmin xalqın milli xarakterinə və mədəniyyətinə yaxşı bələd olmaqdan çox asılıdır. Əlbəttə, bu işdə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi dili yaxşı bilmək əsas rol oynayır. Dili öyrənməyin ən gözəl yolu isə hər bir xalqın həyatını, tarixini, adət-ənənələrini özündə əks etdirən atalar sözləri və məsələlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsidir. Bu isə müasir zamanda xalqlar arasında mentalitet xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində tədqiq edilən məsələnin elmi, nəzəri, təcrübi, həm də pedaqoji cəhətdən aktuallığından xəbər verir. Məqalədə Allahla bağlı azərbaycan və rus atalar sözləri araşdırılaraq müqayisə edilir.

Unutmamalıyıq ki, dünya gör-götür dünyasıdır. Əslində istedadlı olan insan da, xalq da başqa xalqlarda olanlardan ağıl kəsəni, yaxşı olanı görür, götürür, sonra da onu yeniləşdirərək özünü küləşdirir. Bu bərdə atalar sözümüz də var: "Dünya gör-götür dünyasıdır". Mənbələrdə bu atalar sözü rus dilinə tam uyğun olmasa da, təxmini olaraq belə tərcümə edilir: "Виденное лучше сказанного" (3, 35)//Видеть легко, предвидеть трудно (3, 35)//Хуже всякого слепого, кто не хочет видеть (5, 33). Doğrudan da şəxsiyyəti yetişdirmək üçün üç əsas amilin olmağı elmə məlumdur. Bunlar irsiyyət, təlim-tərbiyə və gör-götürdür. Əlbəttə, birincinin çox böyük rolu olsa da, üçüncünün də rolu az deyil. Əslində tələbə də öz müəllimindən görür və götürür. Sözsüz ki, yaxşı şagirdlər çoxdur, amma ən fərasətli şagirdlər yaponlardır. Əbəs yerə demirlər ki, yaponlar çinlilərin ən fərasətli şagirdləridir. Bir mətləbi də demək yerinə düşər. Biz azərbaycanlılar üçün ən yaxşı məktəb türk məktəbi olsa da, rus məktəbinin öz yeri var. Bu məktəblərdən biz hələ çox şeyləri öyrənməliyik.

Öyrənməkdən söhbət düşmüşkən, insan gərək əvvəlcə özünü öyrənsin, özünü tanınsın, sonra isə dünyanı öyrənsin və əgər bacarsa, dərk etsin. Bu haqda atalar sözümüz də var: "Özünü tanımayan Allahı da tanımaz". Deməli, həyatı doğru anlamaq fonunda "Allah" ləksinin rolu çox böyükdür. Nəzər yetirsək, görürük ki, bu deyimlərin kökü yerdən çox dərinlidir. Doğrudan da, biz Allahı görməsək də, daha doğrusu, Allah heç kimin gözünə görünməsə də, o, ən kiçik zərrəciklərdən tutmuş ən böyük nəhənglərə qədər bütün reallıqların, ocümlədən insanların içindədir və o, bizə **şah damarımızdan da yaxındır**. Başqa sözlə, ərşə ucalan Allah bizi

yaxşı görür. İnsanlar Allahu ən yaxşı halda dərk edə bilir. Özünü tanımayan və özünün nəyə qadir olduğunu anlamayan adam isə Allahu da tanıya bilməz. Allahını tanımayan bəndədə isə sevgidən əsər-əlamət ola bilməz. Sevgisiz adamdan isə olmamağı yaxşıdır. Belələri sadəcə olaraq bioloji varlıqdan başqa bir şey deyil. Əlbəttə, insan həyatda **özünü də, ata-anasını da, Vətəni də, torpağını da tanımağa və sevməyə borcludur, lakin bütün sevgilərin ən gözəli, ən böyüyü və ən mükəmməli zənnimizcə Allah sevgisidir. Belə ki, bizi dünyaya bəxş edən də, dünyanı dərk etmək üçün şüuru verən də Allahdır. Deməli, biz hər şey üçün Allaha borcluyuq və birinci onu, sonra isə onun sevdiklərini sevməliyik. Allahın sevdiklərinin sırasında isə birinci yerdə valideyn sevgisi, sonra isə digər sevgilər, o cümlədən Vətən, torpaq, dövlət, bayraq və sair sevgilər gəlir. Azərbaycan dilində belə bir atalar sözü də var: "Ata-anasını sevməyən Allahını sevməz". Bu xüsusda başqa bir atalar sözü də var: Özünə hörmət qoymayan, özgəyə də hörmət qoymaz//Öz qədrini bilməyənin qədrini özgəsi də bilməz - Кто сам себя не ценит, того и другие не ценят (3, 71)//Кто сам себя не уважает, того и другие уважать не будут (6, 153). Bəs Allah ən çox kimi sevir? Cavab: Allah ən çox həmd edənləri, yəni onu tanıyanları sevir. Yeri gəlmişkən, Allahu tanımaq insanın vicdan borcudur. Bunu etməyən insanlara nankor adamlar deyilir. Bəs bizim ulularımızın, ata-babalarımızın ruhu yaşayan atalar sözlərində Allahla bağlı hansı nümunələrə rast gəlirik?**

Mətləbə keçməmişdən qabaq qeyd edək ki, həm yazılı mənbələrdə, xüsusən də gündəlik danışığımızda tez-tez, bəzi insanlar əsəbiləşən vaxt "səni o kişiyyə tapşırıram" ifadəsini işlədirlər, yəni Allahu nəzərdə tuturlar. Əlbəttə, belə ifadə işlətmək günahdır. Unutmamalıyıq ki, Allahın cinsiyyəti haqqında heç bir kitabda dəqiq bir bilgi yoxdur. Doğrudur, dünya ədəbiyyatlarında, o cümlədən ingilis və rus dilində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, rus dilində belə bir deyim var: "Кому церковь не мать, тому и Бог не отец". Odur ki, hər zaman, xüsusən, Allah haqqında danışarkən və yazarkən hər bir sözü ciddi-ciddi fikirləşib demək, yazmaq, başqa sözlə, atalar sözlərində deyildiyi kimi yüz ölçüb, bir biçmək gərəkdir. Unutmamalıyıq ki, insanın sağında və solunda onun bütün əməllərini yazan iki mələk vardır. Mələklərdən söhbət düşmüşkən, qeyd edək ki, Allahın ən sadıq xidmətçiləri olan mələklər haqqında düşüncələrimizdə bəzən müəyyən xətalara yol veririk. Xüsusilə də ölüm mələyi olan Əzrayıl haqqında. Bildiyimiz kimi, hər mələyin öz vəzifəsi var və həyatda baş verən bütün hadisələrin hamısı onların iştirakı ilə həyata keçirilir. Bəzən danışığımızda "Əzrayıl kimi başımın üstünü nə kəsdirmisən?" ifadəsindən istifadə edirik. Əlbəttə, bu cür müraciət mənfəi emosiya yaradır və Allahın mübarək mələyinə və həm də Allahın özünə qarşı böyük hörmətsizlikdir.

Azərbaycan və Rus lüğətlərində bütün kainatın yeganə yaradıcısı olan "Allah" ləkseminin ərəb sözü olduğu göstərilir. Allahın min bir adı olsa da onun yalnız doxsan doqquz adından istifadə edilir. Hətta, Məhəmməd peyğəmbərin belə bir hədisi də var: Allahın doxsan doqquz adı var, onları kim saya bilsə, cənnətə gedəcək - У Аллаха девяносто девять имен, сто без одного. Тот, кто станет перечислять их - войдёт в Рай.

Yuxarıdabelə bir fikir söyləndi ki, Allah heç kimin gözünə görünmür və heç kəs onun yerini də bilmir. Bu tamamilə doğrudur, amma, əvəzində Allah bizi və hər şeyi çox yaxşı görür və yaxşı bilir. Bu səbəbdən kimə nə verdiyini və nə etdiyini də yaxşı bilir. Həm Azərbaycan, həm də Rus atalar sözlərində bu aydın şəkildə öz əksini tapıb:

- Allah hər şeyi yaxşı görür - Бог видит, да нам не скажет;
- Allah yaxşı görür, kim kimi incidir/döyür - Бог видит, кто кого обидит (1, 38);
- Allah kimə pay verməyi yaxşı bilir/görür//Allah verdiyini bilər//Allah bilir kimə nə verir - Бог лучше знает, что дать, чего не дать (1, 38)//Бог лучше знает, кому дать, кому не дать;

- Allah haqqı nahaqqa verməz - Бог всякую неправду сыщет (1, 38);
- Allah verəndə yox yerdən verər//Allah verəndə soruşmaz evin hardadır//Allah verəndə bacadan tökər//Allah verəndə erkəgdən də verər - Бог даст и в окошко подаст(1,36)//Бог даст - в окно подаст (7, 42);
- Allah bilir günahkar kimdir - Бог всякую неправду сыщет//Бог виноватого найдет(1, 38);
- Allah bağına baxar, qar verər//Allah bağına baxar otun verər, dağına baxar suyun - Видел бог, что не дал свинье рог (1, 837)//Не дал бог медведю волчьей смелости, а волку медвежьей силы (1, 837)//Давал Бог клад, да не умели взять (1, 427)//Была честь, да не сумел снести (1, 642)//Видит око, да зуб неймет (5, 79)//Видит собака молоко, да рыло коротко (5, 45)//Когда зубов не стало, тогда и орехов принесли (1, 521)//Дали орехов белке, когда у нее зубов не стало (6, 72).

Axıncı atalar sözünün açması odur ki, dağa yağan qarın nə qədər olması dağın yüksəkliyindən asılıdır. Adətən hündür dağa daha çox, hündürlüyü az olan dağa isə az qar yağar. Məsələn, elə dağlar var ki, zirvəsindən qar əskik olmur. Belə dağlarda qara qar yağır. Bu mənada Allah hamını və hər şeyi yaxşı gördüyünə görə hər kəsi öz əməlinə görə dəqiymətləndirir. Bu atalar sözünün ingiliscə ekvivalenti belədir: "God(Lord, Heaven) knows to whom give the wings". Bu xüsusda bir atalar sözümüz də var, mənaca rus atalar sözlərindən heç seçilmir: Allah verib Zeyniyə, diş yoxdur çeyniyə. Bu atalar sözünün bir açması da belədir ki, Allah sirrini heç kimə vermədiyi kimi, ondan bəzən baş açmaq da olmur. Məsələn, Allah varı birinə verir, iştahanısa özgəsinə//Allah qozu o kəslərə göndərir ki, artıq onların ağızında dişləri çoxdan tökülüb - "Бог посылает орехи тем, кто не имеет зубов".

Başqa bir atalar sözünə diqqət edək: Allah dəvəyə qanad versəydi, dünyada uçurtmadığı dam-daş qalmazdı//Allah pişiyə qanad versəydi, quşların toxumunu yer üzündən kəsərdi//Allah eşşəyə buynuz versə idi, dünyanı dağıdardı. Sözü gedən paremioloji vahidin rus dilində ekvivalenti belədir: Бодливой корове бог рог не дает (6, 24)//Кабы свинье рога - всех бы со свету сжила (1, 130)//Оттого Бог жабе и хвоста не дал, чтоб она им травы не толочила (1, 838)//Если бы на горох немороз, то он бы давно через тын перерос//У проклятой коровы рога коротки. Bu atalar sözünün ingiliscə ekvivalenti isə bu cürdür: God sends a curst (shrewd) cow short horns//God gives a vicious cow no horns//Curst cows have curt horns//(A) curst cow has always short horns.

Sonuncu atalar sözünün yaranması ilə bağlı maraqlı bir rəvayət də var: Deyir, bir gün göyərçinlər qanad çalıb mavi səmada uçduqları vaxt çöldə otlayan bir dəvə onları seyr edir, quşların asanca havada cövlan etməsinə tamaşa edə-edə dərin ah çəkib deyir: - Eh, kaş mənəm də bu göyərçinlər kimi qanadım olaydı! Alçaqdan uçan quşlardan biri dəvənin yanıqlı-yanıqlı dediyi bu sözləri eşidib onun arzusunun səbəbini soruşur. Dəvə cavab verir: - Heç bilirsənmi qanadım olsaydı neylərdim? Mən uçanda dağ-daş gur-gur guruldayardı. Təpəyimlə aləmi viran edərdim. Damların üstünə qonub ayağımla evləri uçurar, qanadlarımla ağacları, bağçaları, bağları viranə qoyardım...Göyərçin dəvənin sözünü ağızında yarımçıq qoyub deyir: - Bəsdir, mətləbini başa düşdüm. Elə yaxşı olub ki, bu arzun ürəyində qalıb. Sənin qanadın olsaydı, uçurmamış dam-daş qoymazdın. Doğrudan da Allah üzümüzə baxıb ki, dəvəyə və dəvəkimilərə qanad verməyib, yoxsa, damlar dağlar, ağaclar sınar, hər şey tələf olar, biz də bu sözləri yaza bilməzdik. Eyni semantikaya malik belə bir atalar sözü də var: "Allah ilanın əməlini görüb, ayaqlarını qarnında yaradıb". Rus dilində ekvivalenti belədir: "Коротки ноги у миноги на небо лезть" (1, 830)//"Кабы свинье бычий рог, да конские копыта"(1, 828).

Azərbaycan dilində başqa bir misal var: Allah dərdi çəkənə verər - Кого минует судьба, того и обнесет (1, 57)//Бог по силе крест налагает (1, 38)//Кого бог любит, того и наказует. Allah heç zaman hələ paxıl adama verməyib. Allahın paxıl adama nəşə verdiyini hələ heç kim deyə bilməz. Azərbaycan atalar sözündə də əksini tapıb: Allah paxıla verməz//Allah paxıla pay verməz, versə də qarnı doymaz. Rusca elvivalenti belədir: Бог шелму метит (6, 23). Yaxud, Allah verməz quluna, qalar vuruna-vuruna - Чего бог не даст, того никто не возьмет (1, 38). Amma Allah verəni də heç kim ala bilməz. Buna heç kimin gücü çatmaz. Bu xüsusda həm Azərbaycan, həm də Rus dilindəki atalar sözləri mənaca eyniyyət təşkil edir: Allah verən dövlətin zavalı yoxdur - Коли господь не сохранит града, то все стража и ограда (1, 40)//Что Бог дал, того никто не отнимет (1, 38)//Бог не даст - нигде не возьмешь (1, 38)//Коли господь не построит дома, и человек не построит (1,40). Yaxud, Allah verəni qurd yeməz//Allah istəyən danaya qurd dəyməz - Бог не выдаст - свинья не съест (5, 49)//Кон не выдаст, враг не съест//Бережливого/береженого коня зверь в поле не бьет (6, 21)//Береженная посуда два века живет (6, 21)//Береженого теля и волк не задерет (1,191)//Осторожного коня и зверь не берет (3, 101). Başqa bir misal: Allahın hökmünü heç kim dəyişə bilməz//Allah əyməyəni bəndə əyə bilməz - Ни хитру, ни горазду, ни убогу, ни богату суда божьего не миновать (1, 38)//Безбожьей воли и воле с головы не упадет (7, 44).

Onu da qeyd edək ki, **insanların rəngi, boyu, yaxud başqa cəhətləri fərqli olsa da, onların hamısını Allah yaradıb. Bu barədə atalar sözüümüz də var: "Allah qarşısında hamı eynidir". Bu haqda altmış altı kitabdan ibarət olan Xristianlığın Müqəddəs Kitablar toplusu olan Bibliyada da var: "Перед Богом все равны". Doğrudan da hamımız həzrəti Adəmlə Həvva ananın övladlarıyıq. Allahın bir olması haqqında Azərbaycan dilində də belə bir deyim var: Allah bir, söz bir. Əslində elə dünyanın özü də Allaha məxsusdur. Doğrudan da dünya/kainat əvvəli və sonu bilinməyən Allah sirridir. Yaratdığı kimi onu qoruyub saxlayan da Allahdır. Bununla bağlı hər iki dildə kifayət qədər maraqlı vahidlər möbcuddur. Alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, insan dünyanı/kainatı olsa-olsa ən çox on faiz dərk edirlər.**

Yuxarıda yazılanlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, Allah heç kimin əziyyət çəkməsini istəmir. Yəni dəvəyə qanad vermir, ilana ayaq vermir, mıxı mismara döndərir və s. Bu mövzuda atalar sözünə diqqət edək: Allah var, rəhmi də var - Бог на милость не убог (1, 35)//Мы с печалью, а Бог с милостью (1, 37). Bu xüsusda olan "Ey mıxı mismara döndərən Allah, kərəminə şükür!" deyimi də maraqlıdır. Bu deyimin yaranma səbəbi belədir:

- Ağə Məhəmməd şah Qacarın qoşunları Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Şuşa şəhərinə daxil olur. Şuşa xanı İbrahim xanı, onun yaxınlarını və vəziri Molla Pənah Vaqifihəbs edirlər. Həmin gün cümə axşamı imiş. Ağə Məhəmməd şah Qacar dindar olduğu üçün cümə axşamı qan tökməyi günah sayır və deyir ki, sabah insan kəllələrindən ibarət elə bir minarə tikdirəcəyəm ki, tarixdə qalsın. Bu məqsədlə, Qacarın adamları gecəyəkən şəhərdə yeganə olan dəmirçinin yanına gedərək ona sabaha qədər qırx min ədəd mıx hazırlamağı əmr edirlər və üstəlik deyirlər ki, əgər tapşırıq yerinə yetirilməsə, öldürüləcək. Bir gecənin içində bu qədər mıxın düzəldilməsinin mümkünsüz olduğunu görən dəmirçi kor-peşman evinə gələrək səhərə qədər ailəsi ilə birgə ağlayır və Allaha yalvarır. Həmin gecə Ağə Məhəmməd Şah Qacarı sui-qəsd nəticəsində öldürürlər. Sabah açılan kimi dəmirçi kor-peşman artıq ailəsi ilə vidalaşır və şahın adamlarını gözləyir. Bu zaman şahın adamları içəri daxil olaraq gözlənilməz bir şəkildə soruşurlar: "bağışla qardaş, narahat edirik, şahımız bu gecə öldürüldü, onun tabutuna vurmağa mismar lazımdır, səndə varmı?" Dəmirçi: "Ey mıxı mismara döndərən Allah, kərəminə şükür" deyərək üzünü göyə çevirir. Bu məqamda istər-istəməz bir el deyimi yada düşür: Allah deyən

namurad qalmaz//Бог и слышит, да не скоро скажет//Бог накажет, никто не укажет//За Богом молитва не пропадает//С верой нигде не пропадешь. Başqa bir atalar sözündə isə deyilir ki, Allah adamdan bir tərəfdən alanda, bir tərəfdən də verir - Когда закрывается одна дверь, открывается другая. İngiliscə analoqu belədir: (To) make one hole to stop another (8, 29).

O da məlumdur ki, Allah həm səbrlidir, həm də rəhmlidir. Nəfsini saxlayanlarla, düz yol ilə gedənlərlə Allahın işi yoxdu. Lap elə yolunu azan da ola bilər, amma səhvini anlayıb səhv yolundan dönənləri Allah yenə bağışlayar. Yox, əgər yolunu əyri gedən bilə-bilə öz yolunu davam elətdirsə, onda Allah belələrini cəzalandırır. İnsafən Allahın cəza metodu ən yaxşı metoddur. Bunun üçün o, həmin adamın aqlını alır. Bununla bağlı Azərbaycan dilində olan bir atalar sözünə diqqət edək: "Allah birinə cəza vermək istəyəndə əvvəlcə onun aqlını alır". Yeri gəlmişkən, bu ifadə çox güman ki, qədim yunan əsətləri ilə bağlıdır. Bu ifadəyə eramızdan çox-çox əvvəllər yaşamış yunan müəlliflərinin əsərlərində də rast gəlinir. O zamanlar latınlarda "Allah" leksemi əvəzinə "Yupiter" işlədirdi. Bu ifadə indi də işlək vahid kimi istifadə edilir. Rus dilində də bu ifadə olduğu kimi işlənir: Вздумает Бог наказать - ум отнимет//Когда захочет бог наказать (кого), того прежде лишит разума (7, 40)//Кого бог захочет наказать, того лишит разума (3, 67). Burada bir haşiyə çıxmaq istiyirəm. Birisi xətasını etiraf edəndə belə deyir: "Allah aqlımı aldı, mən də bu işi elədim". Amma, burada bir incə məqam var. Məqam da odur ki, Allah aql almır, Allah aql verir. Əlbəttə Allah bir yandan bağlayanda, bir yandan da açır. Bu xüsusda Azərbaycan dilində və Rus dilində tamamilə eyni semantikaya malik atalar sözü də var: "Bir yandan bağlayan, bir yandan açar" və ya "Yetimin də Allahı var" - Господь богатит и высит, убежит и смиряет (1, 38)//Бог отымит, бог и подаст (1, 38)//Бог вымочит, бог и высушит (1, 38)//То и счастье, что иному ведро, иному ненастье (1, 57). Amma Allaha da ümid olmaq olmaz. İnsan gərək əziyyət çəkə, çalışsın. Bu mövzu ilə bağlı bir atalar sözünə diqqət edək: Allah bacadan tökməz, gərək özün çalışsan. Bu deyim rus dilində rastlaşdığımız ekvivalentləri də maraqlıdır: На бога надейся, а сам не площай (1, 39)//На бога надейся, а к берегу плыви (6, 190)//Надейся не на бога, а на руки и агронома (1, 295)//Каравай хлеба не свалится с неба (3, 65)//Богу молись, а в делах не площись (1, 39)//Богу молись, а добра - ума держись (1, 39)//Бог дал здоровье в дань, а деньги сам достань (1, 509)//На бога надейся, а сам не площай! Кто надеется на небо, тот сидит без хлеба//Бог дал здоровье в дань, а деньги сам достань.

Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Allah haqqında bir maraqlı deyim də var ki, kifayət qədər mübahisəlidir: "Allahsız yerdə otur, böyüksüz yerdə yox". Əslində məqsəd aydındır. Burada söhbət ağsaqqalların dəyərini və qiymətini artırmaqdan gedir. Bir çox Azərbaycan mənbələrində bu deyim atalar sözü kimi göstəriləndə, bizə elə gəlir ki, bu o qədər də doğru deyil. Belə ki, bildiyimiz kimi Allah hər yerdədir, yəni Allahsız yer yoxdur. Allahsız yer yoxdursa, bəs onda biz harada oturaq? Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, "Allahsız yerdə otur" ifadəsi doğru deyil və bu mövzunu müzakirə etmək ən azı günahdır. O ki, qaldı deyim ikinci hissəsinə, burada valideynlərə olan hörmətdən söhbət gedir. Allahımız buyurub ki, məndən sonra səcdə etməli birinci şəxs valideynlərinizdir. Başqa sözlə, deyim ikinci hissəsinə qəbul etsək də, bu kəlamı bütövlükdə atalar sözü kimi qəbul etmək bizcə doğru deyil. Bu deyim rus dilində ekvivalentinə rast gəlmədim. Əgər atalar sözü olsaydı, hökmən rus folklorunda da olardı.

İndi isə bəzi dualara (МОЛИТВА) diqqət edək:

Azərbaycan dilində	Rus dilində
Allah dadına çatsın!	Спаси тебя господь!
Allah bəd/pis gözdən saxlasın!	Черный глаз, карий глаз - минуи нас!(1, 317)
Allah ağıl versin!	Вразуми его, господи//Господи (боже), настав на ум!(1, 432).
Allah ağızından eşitsin!	Из твоих уст, да до бога!(7, 40)//Вашими бы устами мед пить (4, 180)//Твои бы речи да богу в уши (1, 78)//Твоими бы устами да мед пить, кабы бог услышал и слова твои испол-нились (2, 444)// Из твоих уст, да богу в уши(1, 237).
Allah, məni dostlardan saxla, düşmənlərimlə özüm bacararam!	Сохрани меня, господь, от друзей, а с врагами как-нибудь сам разберусь (4, 115)//Избави меня, боже, от плохих друзей, а от врагов я сам избавлюсь(6, 119)//Врагов имеет в мире всяк, но от друзей спаси нас, Боже! (7, 42)
Allah səndən bilsin//Allah sənin cəzanı versin!	Бог тебя суди!//Бог тебя накажи! (1, 39)
Allah verən/uzun əlləri kəsməsin!	Да не оскудеет рука дающего (1, 107)//Рука дающего не оскудевает(1, 107)
Allah bunu düşməinə də qismət eləməsin!	Не пожелаю и врагу своему//Не дай бог и врагу моему!

İndi isə bir az müəmmalı hesab etdiyimiz iki deyim haqqında:

1. "Yoxdan Allah da bezardır". Bizə elə gəlir ki, bu ifadəni işlətmək özü günahdır. Çünki Allah istədiyini yoxdan var etmək iqtidarındadır. Belə bir atalar sözüümüz də var: Даст Бог день, даст Бог и пищу//Allah verəndə daş üstə də verir//Allahın meyli olsa, qara daşı göyərdər. Burada isə Allahın olmayan şeydən gileyləndiyindən bəhs edilir. Odur ki, bu deyimə atalar sözü kimi qəbul etmək bizcə doğru deyil.

2. "Ağzını qoyub Allah yoluna, boş-boş danışır". Bizə elə gəlir ki, bu ifadə də yerində işlənməyən ifadələrdəndir. Allah yolunda olan adam heç zaman boş-boş danışmaz. Əgər o adam boş-boş danışarsa, deməli, Allah yolunda deyil. Bizcə əlavə şərhə ehtiyac yoxdur. Bu məqamda belə bir sual keçdi ürəyimdən. Allah görəsən hansı insanları daha çox istəyir? Varımalı çox olanı, yoxsa kasıbı? Şahı yoxsa nökrəri? Daha çox ömür sürəni, yoxsa az ömrü olanı? Yenə köməyimizə atalar sözləri gəldi:

- Kim Allahı sevir, Allah da onu sevir//Səndən hərəkət, məndən bərəkət - Кто к Богу, к тому и Бог;
- Yaхşılıq eləyən yaхşılıq görər - Кто добро творит, того Бог благословит;
- Allahını unutmayan xeyir tapar - С Богом пойдешь - до блага дойдешь;
- Allah yetimləri sevir, amma onlara üz vermir - Бог сирот любит, да воли не дает;
- Yaхşı adamlar Allaha da lazımdır - Хорошие люди и Богу нужны.

Yuxarıdakı söylənilən fikirləri ulularımız belə ümumiləşdiriblər: Allah dağına baxıb, qar verər - Бог лучше знает, что дать, чего не дать//Не дал бог медведю волчьей смелости, а волку медвежьей силы (1, 837)//Кабы свинье бычий рог, да конские копыта - она бы всех со свету изжила(1, 838)//Бог по силе крест налагает.

Sonda isə bir məqama toxunmaq istəyirik. Elə deyimlər var ki, fikrimizcə onlar yeni redaktədə olsa daha yaхşı olar. Məsələn, "Ya Allah sən hamıya kömək ol, biz də onların içində!" duasıyla bağlı qeyd etmək istərdik ki, bu duada hamı deyiləndə düşmən də onların içində gedir. Buradan belə nəticə çıxır ki, biz arzu edirik ki, Allah hamının, yəni eyni zamanda düşmənin də

köməyi olsun. Düşmən də bu duaların hesabına öz çirkin əməllərini yerinə yetirsin. Bizcə, bu cür deyiliş o qədər də düzgün deyil. Odur ki, "Ya Allah sən yaxşılara kömək ol, biz də onların içində" deyilsə, daha doğru olar. Başqa bir misal. "Ya Allah sən mənim balalarımın çörəyin yetir" əvəzinə "Ya Allah sən mənim balalarımın asan çörəyini yetir!" deyilsə daha yaxşı olardı (9). Allah onsuz da yaratdığı bəndənin ruzisini, çörəyini qədərincə verir. Bu barədə hər iki dildə olan atalar sözləri eynidir: Tanrı yaratdığı bəndənin ruzisini də özü ilə göndərir//İnsan dünyaya gələndə ruzisi də özü ilə bərabər gəlir//Hər kəsin öz qisməti var - Бог даст день, (Бог) даст (и) пищу. Amma biri var asan çörək ola, biri də var daşdan çıxan çörək. Məncə heç kim övladına daşdan çıxan əziyyətli çörək arzulamaz. Bu məqamda mən bəndəniz də arzu edirəm ki, Allah yaxşılara qorusun! Allah yaxşılara asan çörəyini yetirsin! Bir də unutmayaq ki, Allah-allah deməyincə işlər düzəlməz. Odur ki, Allahınızı unutmayın - Не забудьте Аллаха! С Богом пойдешь - до блага дойдешь. Без Бога не до порога, а с Богом хоть за море.

Sonda bəzi atalar sözlərinin mahiyyətinə diqqət edək:

- Allah var, rəhmi də var - Allahın yolu geniş, hərtərəfli, xeyirli və imkanlıdır. Nəfsini idarə edə bilən iradəli insanlar üçün Allah yolu ilə gedib yaşamaq asandır. Bundan başqa, Allah səbrli və rəhmlidir, yəni lütfkardır. Adamın Allah yolundan çıxmasının iki forması var: yanılmaq və səhv etmək. Adam yanıldığını bilib dərk etsə və o yoldan qayıtsa, Allah onu bağışlayır. Yox əgər kor tutduğu kimi o adam yolundan qayıtmasa, Allah onu cəzalandırır (10, 26);
- Allah dağına görə qar yağdırır - Açması budur ki, Allah hər kəsi əməlinə görə baxıb, sonra da mükafatlandırır (10, 27);
- Allah adama ya ağıl verər ya da dövlət - Eyni adamda ağılın və dövlətin olması çox nadir hadisədir. Amma bir iş var ki, ağıl dövlət gətirər, dövlət ağıl gətirməz. Ağıllı adamın dövləti varsa, deməli, bunu o, özü qazanıb. Çünki, ağıl olmasa, dövləti əldə saxlamaq mümkün deyil (10, 27).

Əlbəttə, hər bir atalar sözünün görünməyən üzünü şərh etmək olar. Təbii ki, bir məqalədə bunların hamısını əhatə etmək müşkül məsələdir. Sonda isə "Allah yaxşılara müşküllərdən qorusun", "Allah yaxşılara bəd gözdən saxlasın", "Allah haqqı nahaqqa verməsin" deyimlərini cəmi yaxşılara ünvanına göndərirəm.

Nəticə:1) "Allah" a inam və sevgi hər iki dildə yüksək qiymətləndirilir ki, bunu da çoxlu sayda atalar sözləri və məsələlərin olması sübut edir;

2) "Allah" sözü ilə bağlı olan Azərbaycan atalar sözləri və məsələləri Rus atalar sözləri və məsələləri ilə əksər hallarda eyni semantikaya malik olsa da, fərqli cəhətlər də var;

3) Bir çox xalqlardan, o cümlədən ruslardan fərqli olaraq, Azərbaycan atalar sözlərində "Allah" kişi cinsinə aid edilir;

4) Elə deyimlər var ki, onlar yeni redaktədə olsa daha yaxşı olar. Məsələn,

4.1. "Ya Allah sən hamıya kömək ol, biz də onların içində!" ifadəsi əvəzinə "Ya Allah sən yaxşılara kömək ol, biz də onların içində" deyilsə, daha doğru olar;

4.2. "Ya Allah sən mənim balalarımın çörəyin yetir" əvəzinə "Ya Allah sən mənim balalarımın asan çörəyini yetir!" deyilsə, daha yaxşı olar;

ƏDƏBİYYAT

1. Даль В. Пословицы русского народа. - М., Гос. Изд-во художественной литературы, 1957, 991 с.
2. Михельсон М. Ходячие и меткие слова (Сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов (иносказаний). 2-ое изд. СПб, 1896, 598 с.
3. Народные пословицы и поговорки. Составитель - А.И.Соболев, М.: Московский рабочий, 1961, 326 с.
4. Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII-XX веков. Изд. АН СССР, М.-Л., 1961, 280 с.
5. Русские народные пословицы и поговорки. Составитель - А.М.Жигулёв, М.: Московский рабочий, 1965, 360 с.
6. Русские пословицы и поговорки. Составители - В.П.Аникин, Б.П.Кирдан, Ф.М. Селиванов (под ред. В.П.Аникина), М.: Художественная литература, 1980, 480 с.
7. Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi məsəllər lüğəti. B., 2009, 560 s.
8. Abbasov A., Məmmədov X. "Azərbaycanca-İngiliscə-rusca pəremioloji vahidlər". B., "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019, 524 s.
9. Məmmədov X. Folklorun elmi rişələri. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 368 səh.
10. Mustafayev Q., Məmmədov A. Ataların sözü - xalqın gözü. Bakı, "Təknur". 2008, 304 səh.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", *Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
 11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
 12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. “Journal of Baku Engineering University” Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edilir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlün üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. *”Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanında yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlimi makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirisinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomeric and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslenmelidir.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *“Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.